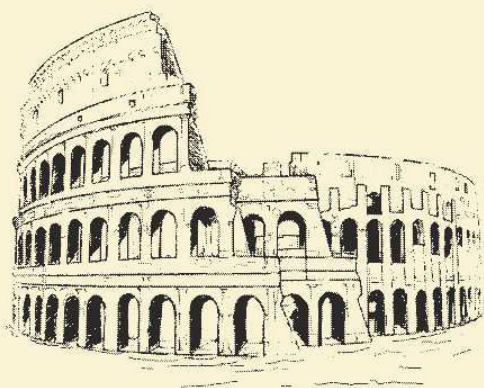

І С Т И Н И

СЕНЕКА

МОРАЛЬНІ ЛИСТИ ДО ЛУЦІЛІЯ I

CF FOLIO

Істини

Луцій Сенека

Моральні листи до Луцилія. Том I

«ОМІКО»

УДК 821.124+17.02

Сенека Л. А.

Моральні листи до Луцилія. Том I / Л. А. Сенека — «ОМІКО»,
— (Істини)

Луцій Анней Сенека (4 р. до н. е. – 65 р.) – давньоримський письменник, державний діяч, оратор, філософ, перший представник філософії стоїцизму в Римі. Він був впродовж кількох років наставником майбутнього імператора Нерона, а в перші і кращі роки його правління – найближчим радником імператора. «Моральні листи до Луцилія» – останній твір Сенеки. Це своєрідний підсумок усіх його філософських роздумів про життя, людину і суспільне благо як таке, можна сказати, що в цих листах він викладає систему стоїчної етики. Філософ на прикладах із життя пояснює своєму учневі Луцилію, що життя кожної людини цінне настільки, наскільки в ньому є моральна основа.

УДК 821.124+17.02

Содержание

Лист I	6
Лист II	7
Лист III	8
Лист IV	9
Лист V	11
Лист VI	12
Лист VII	13
Лист VIII	15
Лист IX	17
Лист X	20
Лист XI	21
Лист XII	23
Лист XIII	25
Лист XIV	27
Лист XV	30
Лист XVI	32
Лист XVII	34
Лист XVIII	36
Лист XIX	38
Лист XX	40
Лист XXI	42
Лист XXII	44
Лист XXIII	46
Лист XXIV	48
Конец ознакомительного фрагмента.	50

Луцій Анней Сенека

Моральні листи до Луцилія. Том I

© О. Кононенко, переклад українською, 2019

© О. Гугалова-Мешкова, художнє оформлення, 2019

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2017

Лист І

Сенека вітає Луцилія!

(1) Так і чини, мій Луцилію! Відвойовуй себе для себе самого, бережи і накопичуй час, який досі у тебе відбирали чи крали, який марнувався. Сам переконайся в тому, що я пишу правду: частину часу у нас відбирають силоміць, частину крадуть, частина марнується. Але найбільша ганьба наша – втрата часу з нашої власної недбалості. Придивись уважно: найбільшу частину життя витрачаємо ми на нікчемні справи, чималу – на неробство, і все життя – не на ті справи, що потрібно. (2) Чи назвеш ти мені такого, хто цинив би час, хто знав би, чого вартує день, хто розумів би, що помирає з кожною годиною? В тому-то і біда наша, що смерть ми бачимо попереду; а більша частина її у нас за плечима, – бо скільки років життя минуло, всі належать смерті. Чини ж так, мій Луцилію, як ти мені пишеш: не марнуй жодної години. Утримаєш в руках сьогоднішній день – менше будеш залежати від завтрашнього. Бо ж, поки будеш відкладати, все життя і промайне. (3) Все у нас, Луцилію, чуже, один лиш час наш. Тільки час, який вислизає і тече, дала нам у володіння природа, але і його хто хоче, той і відбирає. Смертні ж нерозумні: отримавши щось дріб'язкове, дешеве, яке легко відшкодувати, вони дозволяють виставити собі рахунок; а ті, кому приділили час, не вважають себе боржниками, хоч якраз часу і не поверне навіть вдячний.

(4) Може, ти запиташ, як чиню я, якщо наслідуюсь тебе повчати? Признаюсь щиро-сердно: як марнотрат, ощадливий в підрахунках, я знаю, скільки втратив. Не можу сказати, що не втрачаю нічого, але скільки втрачаю, і чому, і як, скажу і назву причини моєї бідності. Справа зі мною виглядає так само, як і з більшістю тих, хто не через власні вади дійшов до злиденного життя; всі мені прощають, ніхто не допомагає. (5) Ну так що ж? По-моєму, не бідний той, кому досить і найменшого залишку. Але ти вже краще бережи своє надбання зараз: бо почати саме час! Як вважали наші предки, пізно бути бережливим, коли залишилось на денці. До того ж залишається там не тільки мало, але й дуже погане.

Бувай здоровий.

Лист II

Сенека вітає Луцилія!

(1) І те, що ти мені писав, і те, що я чув, вселяє мені на твій рахунок чималу надію. Ти не мандруєш, не тривожиш себе переміною місць. Бо такі метання – ознака хворої душі. Я думаю, перший доказ душевного спокою – властивість жити осіло і залишатися з самим собою. (2) Але дивись: хіба читання багатьох письменників і різноманітних книг не схоже на бродяжництво й непосидючість? Слід довго залишатися з тим чи іншим з великих умів, живлячи ними душу, якщо хочеш дістати щось таке, що в ній би залишилось. Хто скрізь – той ніде. Хто проводить життя у мандрах, у тих в результаті гостювальників багато, а друзів немає. Те ж саме неодмінно буде і з тим, хто з жодним з великих умів не освоїться, а пробігає все поспіхом. (3) Не приносить користі і нічого не дає тілу страва, якщо її вивергають, ледве проковтнувши. Ніщо не є таким шкідливим для здоров'я, як часта зміна ліків. Не зарубцюється рана, якщо пробувати на ній різне зілля. Не зміцніє рослина, якщо часто її пересаджувати. Навіть найкорисніше не приносить користі на бігу. Якщо читати книги надмірно, вони лиш розсіюють нас. Тому, якщо не можеш прочитати все, що маєш, май стільки, скільки прочитаєш – і досить. (4) «Але, – скажеш ти, – інколи мені хочеться розгорнути цю книгу, інколи іншу». – Попробувати багато страв – ознака пересиченості, надмірна ж різноманітність страв не насичує, а псує шлунок. Тому читай завжди визнаних письменників, а якщо надумаєш інколи відволіктися на інше, повертайся до попереднього. Кожного дня приберігай щось проти бідності, проти смерті, проти усілякої іншої напасті і, коли перепробуєш багато що, вибери одне, те, яке можеш переварити сьогодні. (5) Я і сам так чиню: з усього прочитаного щось одне запам'ятовую. Сьогодні ось на що звернув увагу я у Епікура (бо ж я частенько переходжу в чужий стан, не як перебіжчик, а як вивідач): (6) «Весела бідність, – каже він, – річ чесна». Та яка ж це бідність, якщо вона весела? Бідний не той, у кого мало що є, а той, хто хоче мати більше. Хіба для нього важливо, скільки у нього в скринях і в засіках, скільки він має і скільки отримує, якщо він зазіхає на чуже і вважає своїм не надбане а те, що треба ще надбати? Ти запитаєш, яка межа багатства? Найнижча – мати необхідне, найвища – мати стільки, скільки тобі вистачить.

Бувай здоровий.

Лист III

Сенека вітає Луцилія!

(1) Ти пишеш, що листи для передачі мені віддав другові, а потім попереджуєш, щоб не всім, відносно тебе, я з ним ділився, тому що і сам ти цього не робиш. Виходить, в одному листі ти і визнаєш, і не визнаєш його своїм другом. Добре ще, якщо ти вживаєш це слово як розхоже і назвав його «другом» так же, як усіх пошукачів на виборах ми називаємо «доблесними мужами», чи як зустрічного, якщо не можемо згадати його ім'я, вітаємо зверненням «пан». (2) Та якщо ти когось вважаєш другом і при цьому не віриш йому, як самому собі, значить, ти помиляєшся і не відаєш, що є справжня дружба. У всьому намагайся розібратися разом з другом, та перш за все розберися в ньому самому. Якщо подружився, довіряй, суди ж до того, як подружився. Хто, не довіряючи настановам Феофраста, судить після того, як полюбив, замість того, щоб любити, склавши судження, ті плутають, що треба робити раніше, що пізніше. Довго думай, чи варто бути другом тому чи іншому, але коли приймеш рішення, приймай друга всією душею і говори з ним так же сміло, як із собою самим. (3) Живи так, щоб і собі самому не доводилось признаватися в чомусь, чого не можна довірити навіть ворогу, але якщо є речі, які треба тримати в таємниці, ділись лише з другом усіма турботами, усіма думками. Будеш вважати його вірним – вірним і зробиш. Часто навчають обману тим, що обману бояться, і підозрами дають право бути віроломним. Чому не можу я вимовити ті чи інші слова в присутності друга? Чому мені не думати, що в його присутності я все одно що наодинці з собою? (4) Одні першому зустрічному розповідають про те, що можна повідати тільки другові, і усілякому, лиш би він слухав, викладають все, що у них накипіло. Інші бояться, щоб і найближчі щось про них знали; ці, якби могли, самі собі не довіряли б, тому вони і тримають усе в собі. Чинити не варто не так, не по-іншому: бо вада – і вірити всім, і нікому не вірити, тільки, я сказав би, перша вада благородніша, друга – безпечніша. (5) Таким же чином на осуд заслуговують і ті, що завжди занепокоєні, і ті, що завжди спокійні. Бо і пристрасть до суєти ознака не діяльного, але неспокійного в постійному збудженні духу, і звичка вважати кожен порух обтяжливим – ознака не безтурботності, а зніженості і розпусти. (6) Тому притримай в душі слова, які вичитав я у Помпонія: «Деякі до того забились у пільму, що неясно бачать все освітлене». Все повинно співвідноситись: і любителю спокою треба діяти, і діяльному – побути в спокої. Запитай поради у природи: вона скаже тобі, що створила і день і ніч.

Бувай здоровий.

Лист IV

Сенека вітає Луцилія!

(1) Уперто продовжуй те, що почав, і поспіши скільки можеш, щоб як можна довше насолоджуватись вдосконаленням і спокоєм своєї душі. Є насолода і в тому, щоб вдосконалювати її, щоб прагнути спокою; та зовсім іншу насолоду ти відчуєш, спозираючи дух, незіпсований і бездоганний. (2) Ти, певно, пам'ятаєш, яку радість відчув ти, коли зняв претексту, надів на себе чоловічу тогу і тебе було виведено на форум? Ще більша радість чекає на тебе, коли ти позбудешся хлоп'ячого норову і філософія запише тебе в число мужів. Бо ж і до цієї пори лишається при нас вже не хлоп'ячий вік, але, що набагато небезпечніше, дитячість. І це – тим гірше, що нас вважають старими, хоч в нас живуть вади хлопчаків, і не тільки хлопчаків, але й немовлят; бо немовлята бояться речей нікудишніх, хлопчак – уявних, а ми – і того й іншого. (3) Зроби крок вперед – і ти зрозумієш, що багато що не таке страшне якраз тому, що понад усе лякає. Ніяке зло не є великим, якщо воно останнє. Прийшла до тебе смерть? Вона була б страшна, якби могла залишатися з тобою, вона ж чи не з'явиться, чи скоро буде позаду, ніяк не інакше. – (4) «Нелегко, – скажеш ти, – добитися, щоб дух знехтував життям». – Та хіба ти не бачиш, з яких нікчемних причин від нього з презирством відмовляються? Один повісився перед дверима коханки, інший кинувся з даху, щоб не чути більше, як бушує господар, третій, утікаючи, увіткнув собі клинок в живіт, тільки щоб його не повернули. Так невже, потвоєму, добродійність не має сили над тим, що робить надмірний страх? Спокійне життя – не для тих, хто занадто багато думає про його продовження, хто великим благом вважає пережити чисельні консульства. (5) Кожного дня думай про те, щоб ти міг з байдужістю розлучитися з життям, за яке багато хто чіпляється і тримається, наче ті, яких несе потік – за колючі кущі і гострі камені. Більшість так і метається між страхом смерті і муками життя; жалюгідні, вони і жити не хочуть, і померти не уміють. (6) Зроби ж своє життя приємним, облишивши усіляку тривогу про нього. Ніяке благо не принесе радощів тому, хто володіє, якщо він в душі не готовий його втратити, і над усе безболісно втратити те, про що неможливо жаліти, втративши. Тому зміцнюй мужність і загартуй свій дух проти того, що може статися навіть з наймогутнішими. (7) Смертний вирок Помпею винесли хлопчак і скопеч, Крассу – жорстокий і нахабний парфянин. Гай Цезар наказав Лепіду підставити шию під меч трибуна Декстра – і сам підставив її під удар Хереї. Ніхто не був так високо піднесений фортуною, щоб загрози її були меншими від її потурання. Не вір затишшю: в одну мить море захвилюється і проковтне кораблі, які щойно грайливо колихалися на хвилях. (8) Подумай про те, що і розбійник і ворог можуть приставити тобі меч до горлянки. Але нехай не загрожує тобі висока влада – будь-який раб може розпоряджатися твоїм життям і смертю. Я скажу так: хто з презирством ставиться до власного життя, той став господарем твого. Згадай приклад тих, хто загинув від домашніх підступів, зведений чи силою, чи хитрістю, – і ти зрозумієш, що гнів рабів погубив не менше людей, ніж царський гнів. Так яке тобі діло до могутності того, кого ти боїшся, якщо те, чого ти боїшся, може утнути кожен? (9) Ось ти потрапив до рук ворога, і він наказав вести тебе на смерть. Але ж і так ідеш ти до тієї ж мети! Навіщо ж ти обманюєш себе самого, неначе лише зараз зрозумів те, що завжди з тобою відбувалося? Кажу тобі: від миті твого народження ідеш ти до смерті. Про це маємо ми думати і пам'ятати постійно, якщо хочемо безтурботно чекати на останню годину, страх перед якою позбавляє нас спокою у решту годин. (10) А щоб міг я закінчити листа, – дізнайся, що сподобалось мені сьогодні (і це зірване в чужих садах): «Бідність, згідно закону природи, – велике багатство». Чи знаєш ти, які межі встановлює нам цей закон природи? Не терпіти ні спраги, ні голоду, ні холоду. А щоб прогнати голод і спрагу, тобі немає потреби оббивати гордовиті пороги, терпіти похмуру пиху чи образливу привітність, немає потреби випробовувати щастя в морі чи йти слідом за військом. Те, чого вимагає при-

рода, доступне і досягне, пітніємо ми лише заради надлишку. (11) Заради нього зношуємо ми тогу, заради нього старіємо в наметах табору, заради нього заносить нас на чужі береги. А те, чого з нас досить, у нас під рукою. Кому і в бідності добре, той багатий.

Бувай здоровий.

Лист V

Сенека вітає Луцилія!

(1) Я радію твоїй впертості в заняттях і завзяттю, яке спонукає тебе, відкинувши все, тільки про те й старатися, щоб з кожним днем ставати кращим, і хвалю тебе за них. Будь і далі таким же впертим, тут я не тільки заохочую тебе, але й прошу. Про одне лиш хочу попередити тебе: не чини як ті, хто хоче не удосконалюватися, а тільки бути на видноті, і не чини так, щоб в одязі твоєму чи в способі життя що-небудь кидалося в очі. (2) Не з'являйся неприбраним, з нестриженою головою і запущеною бородою, не виставляй напоказ ненависть до срібла, не стели постіль на голій землі, – не роби всього того, що робиться заради збоченого задоволення власного марнославства. Бо саме ім'я філософії викликає ненависть, навіть якщо прибічники її поведуться скромно; що ж буде, якщо ми почнемо жити наперекір людським звичаям? Нехай зсередини ми будемо інакшими у всьому – зовні ми не повинні відрізнятися від людей. (3) Нехай не буде надто пишною тога – але і брудною теж; нехай не для нас срібне начиння прикрашене литим золотом – та не треба вважати лише відсутність золота і срібла свідченням помірності. Будемо робити все, щоб жити краще, ніж натовп, а не наперекір натовпу, інакше ми відлякуємо від себе і втікатимуть від нас ті, кого хочемо виправити. Зі страху, що доведеться наслідувати нас у всьому, вони не захочуть наслідувати нас ні в чому – тільки цього ми і доб'ємося. (4) Перше, що обіцяє дати філософія, – це уміння жити серед людей, доброзичливість і товарицькість; та несхожість з людьми не дозволить нам дотриматись цієї обіцянки. Потурбуємося ж, щоб те, чим ми хочемо викликати захоплення, не викликало сміх і неприязнь. Бо у нас немає іншої мети, як тільки жити у згоді з природою. Але протиприродно виснажувати своє тіло, ненавидіти легко досягну охайність, надаючи перевагу неохайності, обирати їжу не тільки дешево, а й грубу та огидну. (5) Тільки потяг до розкоші бажає одного лиш вишуканого, – та тільки безумство уникає недорогого і загально прийнятного. Філософія вимагає помірності – не тортур; а помірність не повинна бути неодмінно неохайною. Ось міра, яка мені до душі: нехай в нашому житті поєднуються добрі звички із звичками більшості, нехай люди дивуються йому, але визнають. – (6) «Як же так? Невже і ми будемо робити, як всі інші, і між ними і нами не буде ніякої різниці?» – Буде, і дуже велика. Нехай той, хто придивиться до нас ближче, знає, наскільки відрізняємось ми від натовпу. Нехай той, хто увійде в наш дім, дивується з нас, а не з нашого посуду. Великий той, хто глиняним начинням користується як срібним, та не менш великий і той, хто срібним користується як глиняним. Слабкий духом той, кому багатство не під силу.

(7) Та хочу і сьогодні поділитися с тобою моїм невеликим прибутком: я знайшов у нашого Гекатона, що покінчити з усіма бажаннями корисно нам для зцілення від страху. «Ти перестанеш боятися, – говорить він, – якщо і надіятися перестанеш». Ти запитаєш, як можна зрівнювати такі різні речі. Але так воно і є, мій Луцилію: хоч здається, що між ними немає нічого спільного, насправді вони пов'язані. Як один ланцюг з'єднує сторожа і бранця, так страх і надія, такі не схожі між собою, приходять разом: слідом за надією з'являється страх. (8) Я і не здивуюсь цьому: вони обоє властиві душі невпевненій, яка тривожиться очікуванням майбутнього. А головна причина надії і страху – наше невміння пристосовуватися до дійсності і звичка посилювати наші помисли далеко вперед. Так передбачення, найвеличніше з наданих людині благ, обертається злом. (9) Звірі втікають тільки при небезпеці, а після втечі більше не відчувають страху. Нас же мучить і майбутнє і минуле. З наших благ багато які нам шкодять: так пам'ять повертає нас до пережитих мук страху, а передбачення попереджає про муки майбутні. І ніхто не буває нещасним тільки від нинішніх причин.

Бувай здоровий.

Лист VI

Сенека вітає Луцилія!

(1) Я розумію, Луцилію, що не тільки змінююсь на краще, але й стаю іншою людиною. Я не хочу сказати, ніби в мені вже нічого змінювати, та й не надіюсь на це. Як може більше не бути такого, що треба було б виправити, зменшити чи збільшити? Бо якщо душа бачить свої недоліки, про які раніше не знала, це свідчить, що вона звернулась до кращого. Деяких хворих треба вітати і з тим, що вони відчували себе хворими.

(2) Я хочу, щоб ці переміни, які так швидко відбуваються зі мною, передались і тобі: тоді я б ще міцніше повірив у нашу дружбу – справжню дружбу, яку не розколюють ні надія, ні страх, ні користь, таку, яку бережуть до смерті, заради якої йдуть на смерть. (3) Я назву тобі багатьох, хто позбавлений не друзів, а самої дружби. Такого не може бути з тими, чії душі об'єднує спільна воля і жадання чесного. Як же інакше? Вони ж бо знають, що тоді у них все спільне, особливо незгоди. Ти і уявити собі не можеш, наскільки кожен день, як я помічаю, рухає мене вперед. – (4) «Та якщо ти щось знайшов і пізнав його користь з досвіду, поділись зі мною!» – скажеш ти. – Та я й сам хочу все перелити в тебе і, чомусь навчившись, радію лиш тому, що зможу навчити. І ніякі знання, нехай найвеличніші і найблагодійніші, та лише для мене одного, не задовольнять мене. Якби мені подарували мудрість, але з однією умовою: щоб я тримав її при собі і не ділився нею, – я б від неї відмовився. Будь-яке благо нам не в радість, якщо ми володіємо ним лише для себе одного.

(5) Пошлю я тобі і книги, а щоб ти не витрачав часу на пошук речей корисних, зроблю помітки, за якими ти відразу знайдеш все, що я схвалюю і чим захоплююсь. Та більше користі, ніж слова, принесли б тобі живий голос мудрих і життя поруч з ними. Краще прийти і бачити все на місці, по-перше, тому, що люди вірять більше очам, аніж вухам, по-друге, тому, що довгий шлях настанов, короткий і переконливий шлях прикладів. (6) Не став би Клеанф точною подобою Зенона, якби він тільки чув його. Він бо ділив з ним життя, бачив приховане, спозирив, чи живе Зенон узгоджено зі своїми правилами. І Платон, і Арістотель, і увесь сонм мудреців, які потім розійшлись в різні боки, більше почерпнули зі звичок Сократа, ніж зі слів його. Метродора і Гермарха, і Поллена зробили великими людьми не уроки Епікура, а життя з ним разом. Та кличу я тебе не тільки заради тієї користі, яку ти матимеш, а й заради тієї, яку принесеш; удвох ми більше додамо один одному.

(7) До речі, за мною щоденний подарунок. Ось що сподобалось мені нині у Гекатона: «Ти запитаєш, чого я досяг? Став самому собі другом!» Досяг він багато чого, бо тепер ніколи не залишиться самотнім. І знай: така людина завжди усім буде другом. Бувай здоровий.

Лист VII

Сенека вітає Луцилія!

(1) Ти запитуєш, чого тобі слід більше всього уникати? Натовпу! Бо ж до нього не підступитися без небезпеки! Признаюся тобі у своїй слабкості: ніколи не повертаюся я таким же, яким вийшов. Що я заспокоїв, те знову приходиться хвилювання, що гнав від себе – повертається. Як буває з хворими, коли довга слабкість доводить їх до того, що вони і вийти не можуть, щоб собі не нашкодити, так стається і з нами, чії душі виліковуються після довгого недугу. (2) Немає ворога гіршого, ніж натовп, в який ти затесався. Кожен неодмінно або спокусить тебе своєю вадою, або заразить, або непомітно забруднить. Чим зібрання багатолюдніше, тим більша небезпека. І немає нічого згубнішого для добрих звичок, ніж видовища: бо через насолоду ще легше підкрадаються до нас усілякі вади. (3) Що я, по-твоєму, кажу? Повертаюся я скупішим, честолюбнішим, ласим до розкошів і напевно жорстокішим і не таким людяним: і все тому, що побув серед людей. Випадково потрапив я на полудневу виставу, маючи надію відпочити і очікуючи ігор та жартів – того, на чому очі людини заспокоюються після виду людської крові. Яке там! Все попереднє було не боем, а суцільним милосердям, зате тепер – жарти в сторону – пішла справжня різня! Прикриватися нічим, все тіло підставлене під удар, жодного разу нічия рука не піднялась даремно. (4) І більшість віддає перевагу цьому, а не звичайним парам і найулюбленішим бійцям! А чому б і ні? Немає ж ні шолома, ні щита, щоб відбити меч! Навіщо обладунки? Навіщо прийоми? Все це лиш відтягує мить смерті. Вранці люди віддані на розтерзання левам і ведмедам, опівдні – глядачам. Це вони велять убитим іти під удар тих, хто їх уб'є, а переможців щадять лише для нової бійні. Для тих, хто б'ється, немає іншого виходу, окрім смерті. В діло пускають вогонь і залізо, і так доки не спорожніє арена. – (5) «Але ж він вчиняв розбої, убив людину». – Хто убив, сам заслужив того ж. А ти, нещасний, за яку провину повинен дивитись на це? – «Ріж, бий, пали! Чому він так боязко біжить на клинок? Чому так несміло убиває? Чому так неохоче помирає?» – Бичі женуть їх на меч, щоб грудьми, голими грудьми зустрічали противники удар. У видовищі перерва? Так нехай тим часом убивають людей, тільки щоб щось відбувалося.

Як ви не розумієте, що дурні приклади обертаються проти тих, хто їх подає? Будьте вдячними безсмертним богам за те, що ви вчите жорстокості нездатного їй навчитися. (6) Подалі від народу нехай тримається той, у кому душа ще не зміцніла і не стала стійкою в добрі: такий легко переходить на бік більшості. Навіть Сократ, Катон і Лелій відступились би від своїх чеснот посеред несхожого з ними натовпу, а вже з нас, як не вдосконалюємо ми свою природу, жоден не встоїть перед натиском з усіх боків підступаючих вад. (7) Багато зла приносить навіть єдиний приклад марнотратства і скупості; розпещений приятель і нас робить слабкими і розніженими, багатий сусід розпалює нашу жадібність, лукавий товариш навіть чистого і простодушного заразить своєю іржею. Що ж, по-твоєму, буде з нашими звичками, якщо на них піде в наступ цілий народ? Неодмінно ти або станеш йому наслідувати, або його зненавидиш. (8) Але і того, й іншого треба уникати: не можна уподібнюватися злим тому, що їх багато, не можна ненавидіти багатьох тому, що їм не уподібнюєшся. Усамітнюйся, наскільки можеш; проводи час тільки з тими, хто зробить тебе кращим, допускай до себе тільки тих, кого ти сам можеш зробити кращим. І те й інше вершиться взаємно, люди вчаться, навчаючи. (9) Значить, не потрібно тобі заради честолюбного бажання виставляти напоказ свій дар, виходити в середину натовпу і читати йому вголос або розмірковувати перед ним; по-моєму, це варто було б робити, якщо твій товар йому до душі, а так ніхто тебе не зрозуміє. Може, один-два чоловіки тобі й трапляться, але й тих тобі доведеться просвіщати і наставляти, щоб вони тебе зрозуміли. «Так заради чого я вчився?» – Не слід боятися, що праця твоя пропала даремно: ти вчився заради себе самого.

(10) Але я-от не заради себе одного вчився сьогодні й тому повідомлю тобі, які мені трапились три чудових вислови – усі майже про одне й те ж. Перший нехай погасить борг у цьому листі, два інших прийми в оплату наперед. Демокрит пише: «Для мене одна людина – що цілий народ, а народ – що одна людина». (11) І той, хто на питання, навіщо він з такою старанністю займається мистецтвом, яке дійде лише до небагатьох, відповідав: «Досить з мене і небагатьох, досить з мене і одного, досить з мене і жодного», – сказав теж дуже добре, хто б він не був (на цей рахунок є різні думки). Гарний і третій вислів – Епікура, який писав одному зі своїх товаришів з учених занять: «Це я кажу для тебе, а не для натовпу: бо кожен з нас для іншого вартий переповненого театру». (12) Ось що, мій Луцилію, треба зберегти в душі, щоб знехтувати задоволенням, яке приносить похвала більшості. Багато хто тебе схвалює. Так чи у тебе є причини бути задоволеним собою, якщо для багатьох ти зрозумілий? Всередину мають бути звернені твої достоїнства!

Бувай здоровий.

Лист VIII

Сенека вітає Луцилія!

(1) «Ти наказуєш мені уникати натовпу, – пишеш ти, усамітнюватися і задовольнятися власною совістю. А як же ваші настанови, які велять трудитися до самої смерті?» – Але те, до чого я тебе схилию, сховатися і замкнути двері, – я сам зробив, щоб багатом принести користь. Жодного дня я не втрачаю в неробстві, навіть частину ночі віддаю заняттям. Я не йду спати, звільнившись: ні, сон долає мене, а я сиджу, втупившись в свою роботу втомленими від неспанья, злиплими очима.

(2) Я віддалився не тільки від людей, але й від справ, перш за все – моїх власних, і зайнявся справами нащадків. Для них я записую те, що може допомогти їм. Як із різних компонентів складають корисні ліки, так я кладу на аркуші рятівні настанови, в цілющості яких я переконався на власних ранах: хоч мої виразки не закрились зовсім, та розповзатися в ширину перестали.

(3) Я вказую іншим той правильний шлях, який сам знайшов так пізно, стомившись від блукань. Я кричу: «Уникайте всього, що любить натовп, що підкинув вам випадок! З підозрою і страхом зупиніться перед усіляким випадковим благом! Бо і риби, і звірі ловляться на приманку солодкої надії! Ви думаете, це дари фортуни? Ні, це її підступи. Хто з вас хоче прожити життя наскільки можливо безпечніше, той нехай біжить від тих вимащених пташиним послідом благодіянь, що обманюють нас, нещасних, ще й тим, що ми, вирішивши, ніби здобич наша, самі стаємо здобиччю. Погоня за ними веде в безодню.

(4) Кінцевий результат життя, що високо вознеслося, один – падіння. До того ж не можна і чинити опір, коли щастя починає водити нас косо-криво. Або вже пливати прямо, або відразу на дно! Та фортуна не збиває зі шляху – вона перекидає і кидає на скелі.

(5) Догоджайте ж тілу лиш настільки, наскільки треба для підтримки його міцності, і такий спосіб життя вважайте єдино здоровим і цілющим. Тримайте тіло в строгості, щоб воно не перестало підкорятися душі: нехай їжа лиш утамовує голод, напій – спрагу, нехай одяг захищає тіло від холоду, а житло – від усього, що йому загрожує. А чи зведене житло з дерну чи з барвистого заморського каменю, різниці немає: знайте, під солом'яним дахом людині не гірше, ніж під золотим. Зневажайте все, що непотрібна праця створює заради прикрас чи напоказ. Пам'ятайте: ніщо, окрім душі, недостойне захоплення, а для великої душі все менше від неї».

(6) І коли я розмовляю так з самим собою, розмовляю з нащадками, невже, по-твоему, я приношу менше користі, ніж вирушаючи в суд посередником, чи припечатуючи перснем таблички із заповітом, чи в сенаті, віддаючи руку і голос пошукачеві посади? Повір мені, хто здається неробою, той зайнятий найважливішими справами, і божественними і людськими разом.

(7) Проте пора закінчувати і, за моїм правилом, чим-небудь розрахуватися з тобою і в цьому листі. Заплачу я не з власних запасів; я до цих пір все продивляюся Епікуру і сьогодні вичитав у нього такі слова: «Стань рабом філософії, щоб здобути справжню свободу». І якщо ти віддався і підкорився їй, твоя справа не буде відкладатися з дня на день: відразу ж ти отримаєш вольну. Тому що саме рабство у філософії є свобода.

(8) Може статися, ти запитаєш мене, чому я беру так багато прекрасних висловів у Епікура, а не у наших. Та чому ти думаєш, що подібні слова належать одному Епікуру, а не всім людям? Як багато поети кажуть такого, що або сказане, або має бути сказане філософами! Я не беру ні трагедії, ні нашої тогати, яка теж не позбавлена серйозності і стоїть посередині між трагедією і комедією; але і в мімах стільки є красномовних рядків! Скільки віршів Публілія треба було б виголошувати не взути в сандалії, а виступаючи на котурнах!

(9) Я наведу один його вірш, дотичний до філософії, і якраз до тієї її частини, якою ми щойно займались; в ньому поет стверджує, що те, що випадково дісталось, не можна вважати своїм:

Чуже, що по вашому бажанню дісталось раптом нам.

(10) Але ти, я пам'ятаю, наводив інший вірш, набагато кращий і коротший:

Не наше те, що нам дано фортуною.

А цей твій вислів (я не пропущу і його) навіть ще кращий:

Все, що дано нам, може бути і відібране.

Та цього я не зарахую в погашення боргу: я лиш віддав тобі твоє ж.
Бувай здоровий.

Лист ІХ

Сенека вітає Луцилія!

(1) Ти хочеш знати, чи справедливо Епікур в одному з листів засуджував тих, хто стверджує, ніби мудрецеві ніхто, окрім нього самого, не потрібен і тому нічийої дружби не треба. Цей докір Епікур кидає Стільпону і тим, хто думає, що найвище благо – коли душа нічого не терпить.

(2) Утім, ми неминуче впадаємо в двозначність, якщо для стислості перекладаємо слово ἀλαφεία¹, використовуючи слово «терпіти». Бо можна подумати, ніби суть тут протилежна тому, що ми маємо на увазі. Ми хотіли сказати: «душа, яка байдужа до будь-якого болю», а зрозуміти можна так: «душа, яка не може витерпіти ніякого болю». Подивись же сам, чи не краще буде сказати «невразлива душа» чи «душа, недоступна для будь-якого страждання»?

(3) У тому й різниця між ними і нами: наш мудрець перемагає все неприємне, але відчуває його, а їхній мудрець навіть і не відчуває. Спільне ж і у нас і у них ось що: мудрому ніхто, окрім нього самого, не потрібен. Та хоч і достатньо самого себе, йому все ж хочеться мати і друга, і сусіда, і товариша.

(4) Сам посуди, до якого ступеня задовольняється сам собою той, хто інколи задовольняється і часткою самого себе. Якщо хвороба чи ворог зроблять його безруким, якщо випадок відбере у нього око, мудрецеві вистачає того, що залишилось, він і з скаліченим тілом буде таким же веселим, яким був до каліцтва. Та хоч він і не журиться про втрачене, все ж вважав би за краще обійтися без втрат.

(5) Так само ніхто, окрім нього самого, не потрібен мудрецеві не тому, що він хоче жити без друзів, а тому, що може. Кажучи «може», я маю на увазі ось що: зі спокійною душею перенесе він втрату. Бо без друзів він не залишиться ніколи, і в його владі вирішити, як швидко знайти заміну. Фідій, якби втратив статую, відразу зробив би іншу. Так і він – майстер зав'язати дружбу – замість втраченого друга прийняв би нового.

(6) Ти запитаєш, як можна швидко надбати чийсь дружбу; я відповім, якщо ми домовимось, що я зараз віддам тобі борг і по цьому листу ми розрахуємось. Гекатон каже: «Я назву приворотний засіб без усіякого зілля, без трав, без заклинань знахарки. Якщо хочеш, щоб тебе любили, – люби». Не тільки стара, випробувана дружба приносить нам велику насолоду, але й початок нової, яку ми тільки лиш надбали.

(7) Між тим, хто вже надбав друга, і тим, хто тільки на порозі дружби, є така ж різниця, що й між сіячем і женцем. Філософ Агтал не раз говорив, що приємніше добиватися дружби, ніж добитися її, як художнику приємніше писати картину, ніж її закінчити. Хто займається своєю справою з душевним неспокоєм, той в самому занятті знаходить велику насолоду. Випускаючи з рук закінчений твір, він вже не буде так насолоджуватися: тепер він радіє плодам свого мистецтва, а поки він писав, його радувало саме мистецтво. Підлітковий вік наших дітей щедріший на плоди, але час, коли вони були немовлятами, нам миліший.

(8) Та повернімося до нашого предмета. Нехай мудрому ніхто, окрім нього самого, не потрібен, він все-таки бажає мати друга, хоч би заради діяльної дружби, щоб не залишалась дозвольною така велика чеснота, і не заради того, щоб, як говорить Епікур в тому ж листі, «було кому доглядати його хворого, допомагати в оковах чи в нужді», але щоб самому було кого хворого доглядати, кого визволяти з-під ворожої варті. Недобрі думки того, хто подружився, маючи на увазі лиш самого себе; як він почав, так і закінчить. Хто надбав друга, щоб той виручав з кайданів, той кине його, лиш тільки заgrimлять кайдани.

¹ Апатія (грец.).

(9) Такі дружні союзи народ називає тимчасовими. З ким ми зійшлися заради користі, милий нам доти, доки корисний. Ось чому навколо того, чії справи процвітають – натовп друзів, а навколо того, хто потерпів крах, пустеля. Друзі втікають звідти, де випробовується дружба. Ось чому бачимо ми так багато безсоромних прикладів, коли одні зі страху покидають друзів, інші зі страху зраджують їм. Який початок, такий кінець, інакше і бути не може. Хто подружився заради вигоди, тому буде дорогою нагорода за зраду в дружбі, якщо і в ній було дорогим йому що-небудь, окрім неї самої

(10) Для чого мені друг? Щоб було за кого померти, за ким піти у вигнання, за чие життя боротися і віддати життя. А дружба, про яку ти пишеш, та, яка будується з корисливою метою і видивляється, що можна вигадати, – це не дружба, а угода.

(11) Немає сумніву, у пристрасних стосунках закоханих є щось спільне з друбною, це можна б навіть назвати безрозсудною друбною. Бо хіба любить хто-небудь заради прибутку? Заради честолюбства і слави? Кохання саме по собі, нехтуючи усім іншим, запалює душі жаданням краси, з надією на взаємну ніжність. Як же так? Невже причина більш чесна народжує сороміцьку пристрасть?

(12) Ти заперечиш мені: «Не про те зараз мова, чи треба шукати дружбу заради неї самої чи заради іншої мети». Навпаки, якраз це і треба довести. Бо якщо треба шукати її заради неї самої, значить і той, хто нікого, окрім себе, не потребує, може шукати її. – «Як же він буде її шукати?» – Як шукають найпрекрасніше, не спокушаючись на прибуток, не боячись мінливості фортуни. Хто заводить друзів про всяк випадок, той позбавляє дружбу її величі.

(13) Мудрому ніхто, окрім нього самого, не потрібен. Багато хто, Луцилію, тлумачить цю думку перекручено: проганяють мудреця звідусіль і примушують його усамітнитися в своїй мушлі. Між тим слід розібратися, чи багато обіцяє цей вислів і що обіцяє. Мудрому достатньо самого себе для того, щоб жити блаженно, а не для того, щоб жити. Для життя йому потрібно багато, а для блаженства тільки високий і здоровий дух, що зневажає фортуна.

(14) Я хочу послатися на Хрисіппа, який він приймає розподіл. Він говорить, що мудрець ні в чому не потерпає, хоч потрібно йому багато що, нерозумному ж нічого не треба, тому що він нічим не вміє користуватися, зате потребу він має у всьому. Мудрецеві потрібні і руки, і очі, і ще багато що, без чого не обійтись у повсякденному житті, а потреби він не має ні в чому. Бо потреба – це необхідність, а для мудрого необхідності немає.

(15) Значить, хоч мудрець і задовольняється самим собою, в друзях він все ж має потребу і хоче мати їх як можна більше, але не для блаженного життя, – бо жити блаженно може він і без друзів. Найвище благо не шукає знярядь зовні: воно твориться вдома і виникає тільки саме з себе. Якщо ж хоч якась частина його береться зовні, воно вже залежить від фортуни.

(16) «А як буде жити мудрець, якщо його взяли під варту, переселили на чужину, якщо він загубився у довгому плаванні і, викинутий на пустельний берег, залишився без друзів?» Як Юпітер в ту пору, коли світ розточиться, боги зіллються воедино, природа замре в непорушності, а сам він заспокоїться, віддавшись думкам. Щось подібне чинить і мудрий: він замикається в собі, залишається з самим собою.

(17) Доки, проте, він може вершити справи на свій розгляд, він, хоч нікого не потребує, окрім себе, бере дружину, хоч ні в кому не має потреби, народжує дітей, хоч ні кого не потребує, не буде жити, якщо доведеться жити і не бачити жодної людини. До дружби притягує його не власна користь, а природній потяг. Бо від народження закладений в нас потяг до багатьох речей, в їхньому числі і до дружби. Подібно до того як усім ненависна самотність, подібно до того як устремління жити спільно природно об'єднує людину з людиною, так є і тут якась спонукання, що примушує нас прагнути дружби.

(18) Та, хоч мудрець і любить як ніхто друзів, хоч він ставить їх нарівні з собою, а часто і вище за себе, – все ж він буде вірити, що все його благо в ньому самому, і повторить слова Стільпона, того самого, на якого нападає в листі Епікур. Коли рідне місто Стільпона було

захоплене, коли він втратив дружину, втратив дітей, а сам вийшов із всеохоплюючої пожежі один, але все такий же блаженний, Деметрій, якого назвали через чисельні знищені ним міста Поліоркетом, запитав у нього, чи втратив Стільпон що-небудь, і той відповів: «Все моє благо зі мною!»

(19) Ось людина смілива і рішуча! Він переміг навіть ворога-переможця. Він сказав: «Я нічого не втратив», – і примусив того сумніватися у власній перемозі. «Все моє зі мною» – зі мною справедливість, чесноти, розумність, сама здатність не вважати благом те, що можна відібрати. Ми дивуємося тваринам, які можуть пройти крізь вогонь без шкоди для тіла; та наскільки дивовижний цей чоловік, який пройшов крізь озброєний стрій, вогонь і руїни без збитків і шкоди для себе! Бачиш, наскільки легше перемогти цілий народ, ніж одну людину? Його слово – це слово стоїка, який теж проносить своє благо недоторканим через спалені міста. Бо ніхто, окрім нього самого, йому не потрібен, – такими є для нього межі щастя.

(20) А щоб ти не думав, ніби ми одні розкидаємося високими словами, – знай, що і сам Епікур, який дорікав Стільпону, написав схожий вислів, який ти і зволь прийняти, хоч сьогоднішній мій борг я вже віддав. «Кому не здається вершиною достатку те, що є, той залишиться бідняком, навіть, коли стане господарем всього світу». Або ж так, якщо, по-твоєму, це звучить краще (бо зберігати вірність треба не словам, а думкам): «Хто не вважає себе більш блаженным ніж усі, той нещасний, навіть якщо є повелителем світу».

(21) Знай, що думки ці належать всім і, значить, підказані природою, так що їх же ти знайдеш і в комічного поета:

Нещасний, хто щасливим не вважає себе.

Чи має значення, як тобі живеться, якщо ти вважаєш, що погано?

(22) «Так що ж, – запитаєш ти, – якщо оголосить себе блаженным і той, хто безчесно розбагатів, і господар сотень рабів, який є рабом у тисячі господарів, значить, він і стане блаженным за власним вироком?» – Ні, важливо не те, що він говорить, а що відчуває, і не те, що відчуває сьогодні, а те, що завжди. Тому у тебе немає причини боятися, що таке велике благо дістанеться і на долю недостойних. Тільки мудрому до душі те, що є, глупство ж постійно страждає, гребуючи тим, що має.

Бувай здоровий.

Лист Х

Сенека вітає Луцилія!

(1) Так воно і є, я не міняю своєї думки: уникай натовпу, уникай небагатьох, уникай навіть одного. Немає нікого, з ким я хотів би бачити тебе разом. Переконайся ж наочно, як високо я суджу про тебе, якщо насмілююсь довірити тебе тобі самому. Кажуть, Кратет, слухач того самого Стільпона, якого я згадав у попередньому листі, побачив якось юнака, що гуляв на самоті, і запитав у нього, що він тут робить один. – «Розмовляю с самим собою», – була відповідь. На це Кратет сказав: «Будь обережним, прошу тебе, і добре слідкуй: бо твій співрозмовник – погана людина!»

(2) Зазвичай ми застерігаємо тих, хто в горі чи під страхом, щоб не дати їм використати на зло свою самотність. Та й нікого з людей нерозумних не слід залишати наодинці з самим собою: тут-то і охоплюють їх дурні помисли, тут і готують вони небезпеки собі та й іншим, тут до них і приходять чередою сороміцькі жадання. Тут-то все, що сором і страх змушували приховувати, виноситься на поверхню душі, тут-то вона і відточує зухвалість, підстьобує похоть, гарячить гнівливість. Є у самотності одна перевага: можливість нікому нічого не відкривати і не боятися викривача; та це й губить нерозумного, бо він видає сам себе.

От бачиш, як я надіюсь на тебе, вірніше, як я за тебе ручаюся (тому що «надією» зветься благо, яке або буде, або ні): кращого товариша, ніж ти сам, я для тебе не знаходжу.

(3) Я повертаюсь пам'яттю до тих повних сили слів, які ти вимовляв з таким благородством. Тоді я привітав себе і сказав: «Ці слова не просто злетіли з язика, у них є міцна основа. Цей чоловік – не один з багатьох, він прагне спасіння».

(4) Так і говори, так і живи. Дивись тільки, щоб ніщо тебе не зробило рабом. Колишні твої моління віддай на волю богів, а сам моли їх заново і про інше: про ясність розуму і здоров'я душевне, а потім тільки – тілесне. Чому б тобі не молитися про це частіше? Сміло проси бога: нічого чужого ти у нього не просиш.

(5) Та хочу, як у нас заведено, послати тобі з цим листом невеликий подарунок. Правдиві слова знайшов я у Афінодора: «Знай, що тоді ти будеш вільним від усіх жадань, коли тобі доведеться звертатися з молитвою до богів лиш про те, про що можна просити привселюдно». А до чого ж люди безумні! Пошепки возносять вони богам безсоромне прохання, ледь хто наблизить вухо – замовкають, а богові розповідають те, що приховують від людей. Так дивись, щоб цю настанову не можна було з користю прочитати і тобі: живи з людьми так, наче на тебе дивиться бог, говори з богом так, наче тебе слухають люди.

Бувай здоровий.

Лист XI

Сенека вітає Луцилія!

(1) Зі мною мав бесіду твій друг, юнак з гарними завдатками; яка у нього душа, який розум, які успіхи – все я зрозумів, ледь він заговорив. Яким він показав себе з першої проби, таким і залишиться: бо ж він говорив без підготовки, захоплений зненацька. І навіть, коли зібрався з думками, він ледве міг подолати сором'язливість (а це добра ознака молодій людини), – до того ж він почервонів. Я підозрюю, що це залишиться при ньому і тоді, коли він зміцніє і позбавиться вад, коли досягне мудрості. Ніяка мудрість не прибере природних вад тіла чи душі: що закладене в нас народженням, те можна пом'якшити, але не перемогти штучним способом.

(2) Деяких, навіть дуже стійких людей, коли вони бачать натовп народу, кидає в піт, ніби вони втомились чи страждають від спеки: у деяких, коли їм належить виступати з промовою, тремтять коліна, у інших цокотять зуби, заплітається язик, губи злипаються. Тут не допоможе ні виучка, ні звичка, тут природа являє свою силу, через цю ваду нагадуючи про себе навіть здоровим і міцним.

(3) До таких вад, я знаю, належить і раптове почервоніння обличчя, що буває навіть у статечних людей. Найчастіше це буває у юнаків, – у них і жар сильніший, і шкіра на обличчі тонша; та не позбавлені такої вади і люди похилого віку, і старі. Деяких більше всього і варто остерігатися, коли вони почервоніють: тут якраз їх і полишає усілякий сором.

(4) Сулла був особливо жорстоким тоді, коли до його обличчя приливала кров. Ніхто так легко не змінювався на обличчі, як Помпей, який неодмінно червонів на людях, особливо під час зібрань. Я пам'ятаю, як Фабіан, коли його привели в сенат свідком, почервонів, і той рум'янець сорому диво як його прикрасив.

(5) Причина цьому – не слабкість духу, а новизна, яка хоч і не лякає, та все ж хвилює недосвідчених, і до того ж вони легко червоніють через природну схильність тіла. Бо якщо у одних кров спокійна, то у інших вона гаряча і рухлива і миттю кидається в обличчя.

(6) Від цього, повторюю, не позбавить ніяка мудрість: інакше, якщо б вона могла викоренити будь-які вади, їй була б підвладна сама природа. Що закладене в нас народженням і побудовою тіла, залишиться, як би довго і вперто не удосконалювався наш дух. І завадити цим речам так же неможливо, як і викликати їх насильно.

(7) Актори на підмостках, коли наслідують пристрасті, коли хочуть зобразити страх чи трепіт або показати журбу, наслідують лиш деякі ознаки збентеження: опускають голову, говорять тихим голосом, дивляться в землю з понурим виглядом, а от почервоніти не можуть, тому що рум'янець не можна ні придушити, ні примусити з'явитись. Тут мудрість нічого не обіцяє, нічим не допоможе: такі речі нікому не підвладні, без наказу приходять, без наказу зникають.

(8) Та цей лист вже просить завершення. Отримай від мене дещо корисне і цілюще і назажди збережи в душі: «Слід вибрати когось із людей добра і завжди мати його перед очима, – щоб жити так, ніби він дивиться на нас, і так чинити, ніби він бачить нас».

(9) Цьому, мій Луцилію, вчить Епікур. Він дав нам охоронця і провідника – і правильно зробив. Багатьох гріхів вдалося б уникнути, якби біля нас, що готові впасти в гріх, був свідок. Нехай душа знайде кого-небудь, до кого б вона мала пошану, чий приклад допомагав би їй очищати найглибші схованки. Щасливий той, хто, будучи присутнім лише в думках іншого, виправить його! Щасливий і той, хто може так шанувати іншого, що навіть пам'ять про нього служить зразком для вдосконалення! Хто може так шанувати іншого, той сам скоро буде пошанований.

(10) Вибери ж собі Катона, а якщо він здасться тобі занадто суворим, вибери мужа не такого непохитного – Лелія. Вибери того, чие життя і мова, і навіть обличчя, в якому відби-

вається душа, тобі приємні; і нехай він завжди буде у тебе перед очима, чи як охоронець, чи як приклад. Нам потрібен, я повторяю, хто-небудь, за чийм зразком формувався б наш характер. Бо криво проведену риску виправиш тільки по лінійці.

Бувай здоровий.

Лист XII

Сенека вітає Луцилія!

(1) Куди я не озирнусь – всюди бачу свідчення моєї старості. Приїхав я в своє замське обійстя і почав жалітися, що дорого обходиться благоденство будівля, а управляючий відповідає мені, що тут виною не його недбалість – він робить все, та садиба стара. Садиба ця виросла під моїми руками; що ж мене чекає, якщо до того покришилися камені – мої ровесники?

(2) В серцях я ухопився за перший ліпший привід вилаяти його: «А про ці платани явно ніхто не турбується: на них і листя немає, і сучки такі висохлі та вузлуваті, і стовбури такі жалюгідні і облізли! Не було б цього, якби хто-небудь їх обкопував і поливав!» – Він же клядеться моїм генієм, що все робить, дивиться за ними, нічого не поминаючи, – але дерева ж старі! А платани ці, між нами кажучи, садив я сам, я бачив на них перший листок.

(3) Повертаюся до дверей. «А це хто, – запитую, такий дряхлий? Правильно зробили, що помістили його в сінях: бо він вже дивиться за двері. Звідки ти його взяв? Яка тобі радість виносити чужого мерця?» А той у відповідь: «Ти що, не впізнав мене? Я – Феліціон, це мені ти завжди дарував ляльок на сатурналії; я син управляючого Філософа, твій улюбленець». – «Зрозуміло, – кажу я, – він марить! Це він ще маленьким став моїм улюбленцем? Втім, може бути: бо у нього якраз випадають зуби».

(4) Ось чим зобов'язаний я своєму замському помешканню: куди б не озирнувся, – все показувало мені, який я старий. Що ж, зустрінемо старість з розкритими обіймами: бо вона наповнена насолодами, якщо знати, як нею користуватися. Плоди для нас найсмачніші, коли вони закінчуються; діти найгарніші, коли закінчується дитинство. Любителям випити миліша понад усе остання чаша, від якої вони падають на дно, яка є вершиною сп'яніння.

(5) Усіляка насолода свою найвідраднішу мить приберігає під кінець. І вік найприємніший той, що йде на схил, але ще не котиться в прірву. Та й той, що стоїть біля останньої межі, не позбавлений, по-моєму, своїх насолод, бо ж усі насолоди заміняє відсутність потреби в них. Як солодко втамувати всі свої жадання і відкинути їх!

(6) Ти заперечиш мені: «Тяжко бачити смерть перед очима». Але, по-перше, вона має бути перед очима і у старого, і у юнака – бо викликають нас не за віковим списком. По-друге, немає мужів таких вже старезних, щоб їм соромно було надіятися на зайвий день. Кожен день – це сходинка життя, увесь наш вік розділено на частини і складають його кола, менші і більші, які охоплюють менші. Одне з них обіймає всі інші – воно тягнеться від дня народження до дня смерті; ще один виокремлює роки отрочтва; є й такий, що охоплює собою наше дитинство; є, нарешті, просто рік з його чотирма порами; річні кола множаться і складають життя. Місяць окреслений меншою окружністю, найтіснішим є коло одного дня, але й те йде від початку до кінця, від сходу сонця до заходу.

(7) Ось тому Геракліт, який отримав прізвисько через темний смисл своїх речей, говорить: «Один день рівний всякому іншому». Кожен розуміє це на свій лад. Один каже, що дні рівні по числу годин, і не обманює: бо якщо день – це двадцять чотири години, то всі дні неодмінно рівні між собою, тому що до ночі додається стільки годин, на скільки скорочується день. Інший каже, що будь-який день рівний усім іншим за схожістю: в самому протяжному часі немає нічого такого, чого не можна знайти в одній добі, тобто нічого, окрім дня і ночі, які він в череді обертань світу множить, але не змінює, хіба що робить день коротшим, ніч довшою чи навпаки.

(8) Тому кожен день слід проводити так, ніби він замикає стрій, завершує число днів нашого життя. Коли Пакувій, що привласнив Сирію, бенкетував і пиячив, відправляючи по

самому собі поминки, його відносили від столу в спальню під оплески його коханців, що співали під музику: βεβιωτα, βεβιωτα². І кожного дня він влаштовував собі таке винесення.

(9) Ми ж те, що він робив від нечистої совісті, маємо робити з чистою душею і, відбуваючи до сну, говорити весело і радісно:

Прожите життя, і пройдено увесь шлях, що доля мені відміряла.

А якщо бог подарує нам і завтрашній день, приймемо його з радістю. Найщасливіший той, хто без тривоги чекає на завтрашній день: він упевнений, що належить сам собі. Хто сказав «прожите життя», той кожного ранку прокидається з прибутком.

(10) Але пора вже закінчувати листа. Ти запитаєш: «Невже він надійде до мене без подарунка?» Не бійся: що-небудь він та принесе. Ні, як міг я так сказати? Не що-небудь, а багато! Бо що краще вислову, який я йому вручаю для передачі тобі: «Жити в потребі погано, та тільки немає потреби жити в потребі». А чому немає потреби? Тому що до свободи повсюдно відкриті дороги, короткі і легкі. Подякуємо богові за те, що ніхто не може нав'язати нам життя і ми в силах посоромити потребу.

(11) Ти заперечиш мені: «Це слова Епікура; навіщо тобі чуже?» – Що істинне, те моє. Я не втомлюся пригощати тебе Епікуром, і нехай знають всі, хто сліпо твердить його слова і цінує їх не за те, що в них сказано, а за те, ким вони сказані: краще належить всім.

Бувай здоровий.

---

² Він прожив життя (*грец.*).

Лист XIII

Сенека вітає Луцилія!

(1) Я знаю, що в тобі досить мужності. Бо ще не озброївшись рятівними настановами, що перемагають всі незгоди, ти вже розраховував на себе в боротьбі з долею – і тим паче після того, як схопився з нею впритул і випробував свою міць, на яку не можна покладатися напевно, доки не з'явилося звідусіль багато труднощів, а інколи й доки вони не підступили зовсім близько. На них випробується справжня мужність, яка не потерпить чужого свавілля, вони перевіряють її вогнем.

(2) Атлет, який не пізнав синців, не може йти у бій з відвагою. Тільки той, хто бачив свою кров, чії зуби тріщали під кулаком, хто, отримавши підніжку, усім тілом витримував вагу супротивника, хто падав на землю, але не падав духом і, повалений, кожного разу підводився ще більше непохитним, тільки той, вступаючи в бій, не розлучається з надією.

(3) Так от, щоб продовжити це порівняння: часто фортуна підминала тебе, але ти не здавався, а підхоплювався з іще більшим запалом і стояв твердо, тому що доблесть сама по собі зростає, якщо їй кидають виклик. Все ж, якщо тобі угодно, прийми від мене допомогу, яка може зміцнити тебе.

(4) Не так багато є того, що мучить нас, є більше того, що лякає, і уява, мій Луцилію, приносить нам більше страждань, ніж дійсність. Я розмовляю з тобою не мовою стоїків, а по-своєму, набагато м'якше. Ми ж бо стверджуємо, все, що примушує нас волати і стогнати, нікчемне і варте, щоб його зневажали. Та облишмо ці надто голосні, хоч, клянусь богами, і справедливі, слова. Я вчу тебе тільки не бути нещасним передчасно, коли те, на що ти з тривогою чекаєш нині ж, може і зовсім не статися і напевно що не сталося.

(5) Багато що мучить нас більше, ніж треба, багато що передчасно, багато що – наперекір тому, що мучитися ним зовсім не треба. Ми або самі перебільшуємо свої страждання, або придумуємо їх, або передбачаємо. Перше ми зараз розбирати не будемо: справа це суперечлива, тяжба тільки почалася. Те, що я назву легким, ти – наперекір мені назвеш болісним. Я знаю таких, котрі сміються під бичами, і таких, які стогнуть від ляпасу. Пізніше ми побачимо, чи в тому справа, що самі речі ці сильні, чи в тому, що ми слабкі.

(6) Обіцяй мені одне: коли тебе з усіх кутків почнуть переконувати, ніби ти нещасний, думай не про те, що ти чуєш, а про те, що відчуваєш, терпляче подумай про свої справи (ти ж знаєш їх краще від усіх) і запитай у себе: «Чому вони мене оплакують? Чому тремтять і бояться навіть мого дотику, ніби негода може перейти на них? Насправді це біда чи більше виглядає як біда?» Розпитай у самого себе: «А раптом я терзаюся і журюся без причини, і вважаю бідою те, що зовсім не біда?»

(7) Ти запитаєш: «Звідки мені знати, марні мої тривоги чи не марні?» – Ось тобі вірне мірило! Мучить нас або дійсність, або майбуття, або те й те разом. Про дійсність судити неважко: аби лиш ти був здоровий тілом і вільний, аби лиш не томила болем ніяка образа. Тепер подивимось, що таке майбуття.

(8) Сьогоднішньому дню немає до нього діла. «Але ж майбутнє наступить!» – А ти глянь, чи є вірні ознаки наближення біди. Бо страждаємо ми в більшій мірі від підозр, нас морочить те, що нерідко закінчує війни, а ще частіше прикінчує людей по одному, – чутки. Так воно й буває, мій Луцилію: ми відразу приєднуємося до загальної думки, не перевіряючи, що примушує нас боятися, і, ні в чому не розібравшись, тремтимо і кидаємося навтьоки, мов ті, кого вигнала з табору пилюка, яку підняла своїм бігом отара овець, а чи ті, кого залякують невідомо ким розповсюджені небиліці.

(9) Не знаю як, але тільки видумане тривожить сильніше. Дійсність має свою мірку, а про те, що доходить невідомо звідки, ляклива душа не придумує казна-що. Немає нічого більш

згубного і непоправного від панічного страху: усілякий інший страх бездумний, а цей – безумний.

(10) Розглянемо ж цю справу уважніше. Вірогідно, що станеться біда. Але ж не цієї миті! І як часто неочікуване стається! Як часто очікуване не збувається! Навіть якщо на нас чекає страждання, яка користь бігти йому назустріч? Коли воно прийде, ти відразу почнеш страждати, а поки що розраховуй на краще. Що ти на цьому вигадася? Час!

(11) Бо часто втручається щось таке, через що біда, яка насувається, якою вона не була б близькою, або затримується в дорозі, або розсіється, або впаде на голову іншому. Посеред пожежі відкривався шлях до втечі, дім, який руйнувався, м'яко опускав деяких на землю, рука, що підносила до потилиці меч, інколи відводила його, і жертві вдавалося пережити ката. І зла доля непостійна. Може бути, що біда станеться, а може, і не станеться; поки ж її немає, і ти розраховуй на краще.

(12) Інколи, навіть коли немає явних ознак, що віщують недобре, душа придумує уявні, або тлумачить на гірше слова, які можна зрозуміти двояко, або перебільшує чийсь образ, і думає не про те, чи сильно ображений розсердився, а про те, чи багато може вчинити той, хто сердиться. Але ж якщо боятися всього, що може статися, то навіщо нам і жити, і горюванню нашому не буде меж. Тут нехай допоможе тобі розважливість, тут збери всі душевні сили, щоб відкинути навіть очевидний страх, а не зможеш, так подолай ваду вадую, стримай страх надією. Нехай напевне прийде те, що нас лякає – ще вірніше те, на що чекаємо з жахом – затихне, а те, на що чекаємо з надією, обмане.

(13) Тому зваж надії і страхи і кожного разу, коли ясної відповіді не буде, вирішуй на свою користь – вір у те, що вважаєш для себе кращим. Тож нехай навіть страх збере більше голосів, ти все-таки схилийся в інший бік і перестань тривожитись, думаючи собі про більшість людей, які метаються схвильовані, навіть якщо нічого поганого з ними і не відбувається, і певно що не загрожує їм. Бо кожен, одного разу втративши спокій, готовий дати собі волю і не буде перевіряти переляк дійсністю. Ніхто не скаже: «Хто це каже – каже пусте, він або сам все видумав, або іншим повірив». Ні, ми здаємося тим, хто переносить чутки (14) і тремтимо перед невідомим як перед незворотнім, забуваючи міру настільки, що найменший сумнів перетворюється на жах.

Але мені соромно так розмовляти з тобою і підносити тобі такі слабкі ліки. Нехай інші кажуть: «Може, цього й не станеться!» Ти кажи: «Що з того, якщо станеться? Подивимось, хто перемає! А може, все буде мені на користь і така смерть прославить все моє життя. Цикута остаточно зробила Сократа великим. Вирви у Катона меч, яким він відстояв свою свободу, – і ти відбереш у нього чималу частину слави».

(15) Утім, я надто довго тебе умовляю, хоч потрібні тобі не умовляння, а лиш нагадування. Я не відводжу тебе геть від твоєї природи, – ти народжений для того, про що я мовлю. Тому тим більше маєш ти примножувати і прикрашати дане тобі благо.

(16) Закінчую цього листа, тільки припечатую його своєю печаткою, тобто доручу йому передати тобі який-небудь прекрасний вислів. «Біда глупства ще й в тому, що воно увесь час починає життя спочатку». Вдумайся сам, Луцилію, кращий серед людей, в суть вислову – і ти зрозумієш, до чого противною є легкодумність тих, хто щоденно закладає основи нового життя, хто перед кончиною починає надіятися заново.

(17) Поглянь окремо на кожного – і відразу потраплять тобі на очі старі, що з особливою старанністю готуються обійняти посади, мандрувати, торгувати. Що є огиднішим, ніж старий, який починає життя спочатку? Я не додав би ім'я того, ким ці слова сказані, якби вони не були так мало відомі і належали б до тих розхожих висловів Епікура, які я дозволив собі і хвалити, і привласнювати.

Бувай здоровий.

Лист XIV

Сенека вітає Луцилія!

(1) Я згоден, що нам від природи властива любов до власного тіла, що ми маємо берегти його, не заперечую, що можна його і пестити, але заперечую, що треба по-рабськи йому служити. Надто багато що поневолює раба власного тіла, того, хто дуже за нього боїться і все міряє його міркою.

(2) Ми повинні поводитися не так, наче зобов'язані жити заради свого тіла, а так, наче не можемо жити без нього. Надмірна любов до нього тривожить нас страхами, обтяжує турботами, прирікає на ганьбу. Кому занадто дороге тіло, тому чесність недорого. Не заборонено старанно про нього турбуватися, але коли вимагатиме розум, достоїнство, вірність, – треба ввергнути його у вогонь.

(3) І все ж, наскільки можливо, будемо уникати не тільки небезпек, а й незручностей і сховаємося під надійним захистом, добре подумавши, як можна прогнати те, що вселяє страх. Таких речей три, якщо я не помиляюсь: ми боїмося бідності, боїмося хвороб, боїмося насилля тих, хто могутніший від нас.

(4) Найбільший трепет викликає у нас те, чим загрожує чужа могутність: бо така біда приходить з великим шумом і сум'яттям. Названі мною природні незгоди – бідність і хвороби – підкрадаються тихо, не викликаючи жаху ні слуху, ні зору, зате у третьої біди пишна свита: вона приходить з мечами і смолоскипами, з кайданами і звірами, натравлюючи їхню зграю на нашу плоть.

(5) Згадай тут же і про темниці, і про хрести, і про дибу, і про гак, і про те, як виходить через рот наскрізь пропоровши людину паля, як розривають тіло колісниці, що мчать у різні боки, як насичують горючою смолою туніку з горючої тканини, – одним словом, про все, що придумала жорстокість.

(6) Так немає чого і дивуватися, якщо найсильнішим є жах перед бідою, такою багатолікою і так страшно оснащеною. Як той кат, чим більше він викладе знарядь, тим більшого досягне, бо один їхній вигляд перемагає навіть того, хто здатний витримати тортури, – так нашу душу легше всього підкоряє і усмиряє та загроза, якій є що показати. Бо і решта напастей не менш важкі – я маю на увазі голод і спрагу, і гноїння в грудях, і лихоманку, яка висушує нутроші, – та вони приховані, їм нічим погрожувати здалеку, нічого виставляти напоказ. А тут, як у великій війні, перемагає значимість виду і спорядження.

(7) Тому постараємось нікого боляче не зачіпати. Інколи нам слід боятися народу, інколи, якщо порядки в державі такі, що більшість справ проводиться через сенат, тих сенаторів, що в милості, інколи ж – тих людей, кому на погибель народу віддана влада над народом. Зробити всіх цих людей друзями занадто марудна справа – досить і того, щоб вони не були тобі ворогами. Тому ніколи мудрий не буде гнівити тих, хто при владі, – навпаки, він буде ухилятися від їхнього гніву, як мореплавець від бурі.

(8) Ти, коли їхав до Сицилії, перетнув протоку. Необережний кормчий знехтував погрозами південного вітру, від якого стає небезпечним Сицилійське море, що завивається вирами, і вирушив не до лівого берега, а до того, поблизу якого бушує вир Харибди. А більш обачливий кормчий запитає у людей, що знають ці місця, чи сильний приплив і чи не віщують чогось хмари, і тримається подалі від місць, які зажили дурної слави через вири. Так само вчинить і мудрий: небезпечного володаря він уникає, але перш за все намагається уникати його непомітно. Одна із заповук безпеки – в тому, щоб не стрімко прямувати до неї відкрито: бо від чого ми тримаємося подалі, те засуджуємо.

(9) Ще слід нам обдумати, як убезпечити себе від черні. Тут перше діло – не бажати того ж самого: де суперництво – там і розлад. По-друге, хай не буде у нас нічого такого, що

зловмисникові було б вигідно відібрати: нехай твій труп не дасть багатой здобичі. Ніхто не буде чи мало хто буде проливати людську кров заради неї самої. Голого і розбійник пропустить, бідному і захоплена бандою дорога не є небезпечною.

(10) Давня настанова називає три речі, яких слід уникати, це – ненависть, заздрість і презирство. А як цього досягти, навчить тільки мудрість. Тут буває важко дотриматися міри: треба остерігатися, як би, боячись заздрощів, не викликати презирство, як би, не бажаючи, щоб нас топтали, не навести на думку, що нас можна топтати. Багатьом довелося боятися тому, що їх можна було боятися. Так що будемо дотримуватися міри у всьому: бо так же шкідливо викликати презирство, як і підозру.

(11) Отож і виходить, що слід звернутися до філософії: бо ці писання не тільки для хороших людей, але й для не зовсім дурних, все одно що пов'язки жерців. І привселюдна красномовність, і все, що хвилює народ, викликає ворожнечу, а це заняття, мирне і таке, що нікуди не втручається, ніхто не зневажає, бо навіть у гірших людей його шанують всі мистецтва. Ніколи зіпсованість не зміцніє настільки, ніколи не складеться такої змови проти доброчинності, щоб ім'я філософії перестало бути шанованим і священним. Втім, і філософією треба займатися тихо і скромно.

(12) «Як так? – запитаєш ти. – По-твоєму, був скромним в філософії Марк Катон, який своїм вироком поклав край громадянській війні? Який став між військами двох розлючених вождів? Який у той час, коли одні паплюжили Цезаря, інші Помпея, нападав на обох?»

(13) Звичайно, можна посперечатися, чи варто було тоді мудрецеві втручатися у справи держави. – «Чого хочеш ти, Марку Катоне? Не про свободу йде мова: вона давно вже загублена! Питання лише в тому, Цезар чи Помпей заволодіє державою? Та що тобі до їхнього суперництва? Жодна сторона – не твоя. Вибір – тільки з двох володарів. Твоє діло, хто переможе? Перемогти може кращий; переможець не може бути гіршим». – Я беру тільки ту роль, яку Катон грав наостанок; але і попередні роки були не такими, щоб мудрому допустимо було брати участь в цьому пограбуванні республіки. На що, окрім криків і сердитих волянь, був здатний Катон, коли народ, піднявши його на руки і опльовуючи, тягнув його геть з форуму, чи коли його вели прямо з сенату в темницю?

(14) Пізніше ми побачимо, чи треба мудрому марно витратити сили, а поки що я кличу тебе до тих стоїків, які, коли їх відсторонили від державних справ, не ображали нікого з можновладців, не усамітнилися, щоб вдосконалювати своє життя і створювати закони для роду людського. Мудрець не буде порушувати загальноприйнятих звичаїв і привертати увагу народу небаченим способом життя.

(15) «Ну й що? Невже буде у безпеці той, хто дотримується цього правила?» – За це я не можу тобі поручитися, як і за те, що людина помірна завжди буде здоровою; і все-таки помірність приносить здоров'я. Буває, що корабель тоне в гавані; що ж, по-твоєму, може трапитись у відкритому морі? Наскільки ближчою є небезпека до того, чия винахідливість негамовна, якщо безділля не рятує від загроз? Буває, що гинуть і невинні – хто сперечається? – але винні – частіше. У бійця залишається вправність, навіть якщо йому пробили обладунки.

(16) Хто мудрий, той у всьому дивиться на замисел, а не на результат. Начало у нашій владі; що вийде, вирішувати фортуні, над собою ж я не визнаю її вироку. – «А вона принесе тобі хвилювання, принесе неприємності». – Але розбійник не страчує нас, навіть коли убиває.

(17) Ти вже простягаєш руку за щоденною платою. Сьогодні заплачу тобі золотом; а якщо вже згадав я про золото, то дізнайся, як тобі отримати побільше радощів від володіння ним. «Той більше від усіх насолоджується багатством, хто менше від усіх багатства потребує». Ти просиш відкрити, чий це слова. Щоб ти бачив мою доброзичливість, я взяв за правило хвалити чуже. І це взяв я у Епікура, чи у Метродора, чи у когось ще з їхньої майстерні.

(18) Та яка різниця, хто сказав? Сказано було для всіх. Хто потребує багатств, той за них боїться, а добро, про яке тривожишся, радощів не приносить. Якщо ж хто хоче що-небудь

до нього додати, той, думаючи про його примноження, забуває ним користуватися: отримує рахунки, товчеться на торжищі, гортає календар – і стає з господаря управляючим.
Бувай здоровий.

Лист XV

Сенека вітає Луцилія!

(1) У давні часи був звичай, який зберігся аж до моїх часів, починати листа словами: «Якщо ти здоровий, це добре, а я здоровий». Нам же вірніше сказати: «Якщо ти займаєшся філософією, це добре».

(2) Тому що тільки в ній – здоров'я, без неї хвора душа, і тіло, скільки б у ньому не було сил, здорове так, як у безумців чи одержимих. Так що перш за все турбуйся про те, справжнє, здоров'я, а потім і про те, друге, яке недорого тобі обійдеться, якщо захочеш бути здоровим.

Робити вправи, щоб руки стали сильнішими, плечі – ширшими, м'язи – міцнішими, це, Луцилію, заняття нерозумне і недостойне освіченої людини. Скільки б не вдалося тобі накопичити жиру і наростити м'язи, все одно ти не зрівняєшся ні вагою, ні силою з відгодованим биком. До того ж тягар плоті, виростаючи, пригнічує дух і позбавляє його рухливості. Тому, в чому можеш, утискай тіло і звільняй місце для духу.

(3) Багато неприємностей чатує на тих, хто завзято турбується про тіло: по-перше, утомливі вправи виснажують розум і роблять його нездатним до уважності і до занять предметами більш витонченими; по-друге, розкішна їжа позбавляє його витонченості. Згадай і про рабів найгіршого розливу, до яких поступають у навчання, хоч цим людям ні до чого, окрім вина і олії, немає діла, і день пройшов для них на славу, якщо вони гарненько спітніли і на місце втраченої вологи влили в порожню утробу новий трунок, ще у більшій кількості. Але ж бо жити в питті і спітнілими можуть тільки хворі на шлунок!

(4) Є, однак, вправи легкі і недовгі, які швидко втомлюють тіло і багато часу не забирають, – а його якраз і слід перш за все рахувати. Можна бігати, піднімати руки з тягарем, можна стрибати, підкидаючи тіло вгору чи посилаючи його далеко вперед, можна підстрибувати, так мовити, на манер саліїв, чи, грубіше кажучи, сукновалів. Вибирай яку завгодно вправу, звичка зробить її легкою.

(5) Та що б ти не робив, швидше повертайся від тіла до душі, тренуй її вправами вдень і вночі, бо труд, якщо він не надміру, живить її. Таким вправам не заважатимуть ні холод, ні спека, ні навіть старість. З усіх своїх благ турбуйся про те, яке, старіючи, стає кращим.

(6) Я зовсім не велю тобі увесь час сидіти над книгами і дощечками: і душі треба дати відпочинок, але так, щоб вона не розслабилась, а тільки набралася сил. Прогулянка в ношах дає струс тілу і не заважає заняттям: можна читати, можна диктувати, можна вести бесіду і слухати інших; втім, і прогулянка пішки дозволяє робити те ж саме.

(7) Не можна нехтувати також напруженням голосу, а от підвищувати його і понижати за ступенями і ладами я тобі забороняю. Втім, може, ти хочеш навчитися, як тобі гуляти; тоді допусти до себе тих, кого голод навчив небаченим досі хитрощам. Один зробить розміреною твою ходу, інший буде слідкувати під час їжі за твоїми щоками, і нахабність кожного зайде настільки далеко, наскільки дозволять твої терплячість і довірливість. Так що ж? Хіба з крику, із найсильнішого напруження голосу починається розмова? Ні, для нас природно розпалюватися поступово, так що навіть під час сварки спочатку говорять, а потім лиш починають волати, і ніхто відразу ж не кличе у свідки квіритів.

(8) Тому, як би не захопив тебе порив душі, виголошуй промову то з більшою, то з меншою пристрасстю, як голос і груди самі тобі підкажуть. Коли ти хочеш приглушити і стишити голос, нехай він затихає поступово, а не падає різко; нехай він буде таким же стриманим, як той, хто ним управляє, і не бушує, як у грубих неуків. Бо ми робимо все це не для того, щоб вдосконалювався голос, а для того, щоб вдосконалювались слухачі.

(9) Я зняв з твоїх плечей чималий труд, а тепер в додаток до цього мого благодіяння нагороджу тебе грецьким подарунком. Ось прекрасна настанова: «Життя нерозумного безрадісне і

наповнене страхом, тому що він все відкладає на майбутнє». – Ти запиташ, хто це сказав. Та той же, хто і попередні слова. А яке, по-твоєму, життя називають нерозумним? Як у Ісіона і Баби? Як би не так! Наше власне – життя тих, кого сліпа жадібність кидає навздогін за речами шкідливими і напевне нездатними її наситити, тих, які давно б задоволювалися, якби хоч щось могло нас задовольнити, тих, хто не думає, як відродно нічого не вимагати, як прекрасно не відчувати ні в чому нестатку і не залежати від фортуни.

(10) Не забувай же, Луцилію, за скількома речами ти женешся, а побачивши, скільки людей тебе випередило, подумай про те, скільки їх відстало. Якщо хочеш бути вдячним богам і власному життю, думай про те, що ти обігнав дуже багатьох. Та що тобі до інших? Ти обігнав себе самого!

(11) Встанови ж для себе межу, за яку ти не хотів би перейти, навіть якщо б міг: нехай залишаться за нею блага, що приховують загрозу, привабливі для тих, хто надіється, і такі, що приносять розчарування тим, хто досяг. Була б в них хоч якась міцність, вони б приносили інколи задоволення; а так вони тільки розпалюють спрагу у тих, хто черпає. Приваблива зовнішність раптом змінюється. Навіщо мені вимагати від фортуни те, що невідомий жереб обіцяє мені в майбутньому, замість того щоб вимагати від себе не прагнути більше цього? Чого прагнути? Чи ж мені накопичувати, забувши про тлінність людини? Над чим мені трудитися? Нинішній день – останній. Нехай не останній, але й останній близько.

Бувай здоровий.

Лист XVI

Сенека вітає Луцилія!

(1) Я знаю, Луцилію, для тебе очевидно, що, не вивчаючи мудрості, не можна жити не тільки щасливим життям, а й навіть стерпним, бо щасливим робить життя довершена мудрість, а стерпним – її початки. Але і очевидно потребує того, щоб його глибше засвоїли і зміцнили постійними роздумами. Важче зберегти чесні наміри, ніж надбати їх. Треба бути наполегливим і примножувати зусилля старанними заняттями, поки добра воля не перетвориться на добрі звички.

(2) Утім, мені немає вже потреби зміцнювати тебе довгими і багатослівними речами: бо я знаю твої успіхи. Мені відомо, звідки береться все, що ти мені пишеш; в ньому немає ні удавання, ні прикрас. І все ж я скажу, що відчуваю: я на тебе надіюсь, але ще в тобі не впевнений. І від тебе я хочу того ж: бо у тебе немає причин так легко і швидко повірити в себе. Розберись в самому собі, з усіх боків оглянь себе і перевір, а перш за все – в чому ти досяг успіху: в філософії чи в житті.

(3) Філософія – не лицедійство, гідне на показ натовпу, філософом треба бути не на словах, а на ділі. Вона – не для того, щоб приємно провести день і без нудьги убити час, ні, вона виконує і гартує душу, підчиняє життя порядку, управляє вчинками, вказує, що слід робити і в чому утриматись, сидить біля керма і направляє посеред пучин шлях тих, кого женуть хвилі. Без неї немає в житті безстрашшя і упевненості: бо кожної години стається так багато всього, що нам необхідна порада, яку можна запитати тільки у неї.

(4) Хтось скаже: «Що мені користі від філософії, якщо є рок? Що в ній корисного, якщо править божество? Яка в ній користь, якщо повеліває випадок? Бо ж неминуче не можна змінити, а проти невідомого не знайти засобів. Мої замисли або передбачені божеством, яке вирішило за мене, що мені робити, або фортуна не дасть їм здійснитися».

(5) Нехай одне з цих тверджень вірне, Луцилію, нехай всі вони вірні, – треба бути філософом! Чи зв'яже нас непорушним законом рок, чи божество встановило все у світі по своїй волі, чи випадок без будь-якого порядку кидає і метає, як кості, людські справи, – нас повинна охороняти філософія. Вона дасть нам силу добровільно підкорятися божеству, стійко протистояти фортуні, вона навчить слідувати велінням божества і зносити мінливості випадку.

(6) Але зараз не час говорити про те, що в нашій змозі, якщо велить провидіння або череда доль тягне нас в оковах, або владарює несподіване і непередбачуване. Я повертаюсь до своїх настанов і передбачень: не допускай, щоб порив твоєї душі поник і охолов. Збережи його і добийся, щоб те, що було поривом, стало станом душі.

(7) Та, якщо я добре тебе знаю, ти від самого початку видивляєшся, який подаруночок принесе з собою цей лист. Обшукай його – і знайдеш. Немає причин захоплюватися моєю щедрістю: досі я дарував чуже. Втім, чому чуже? Все, що сказане гарно, – моє, ким би воно не було сказане. Як і це, сказане Епікуром: «Якщо в житті ти співвідносишся з природою, то ніколи не будеш бідним, а якщо з людською думкою, то ніколи не будеш багатим».

(8) Природа бажає небагато, людська думка – багато чого бескінечно. Нехай ти накопиши стільки ж, скільки тисячі багатіїв, нехай фортуна примножить твою скарбницю над міру, відпущену приватно людині, нехай вона обсипле тебе золотом, одягне в пурпур, дасть стільки насолод і багатств, що ти устелиш землю мармуром і зможеш не тільки володіти своїм добром, а й топтати його ногами. Нехай будуть у тебе до того ж і картини, і статуї, і все, що тільки створило мистецтво на догоду розкошам, надлишок лише навчить тебе бажати ще більшого.

(9) Природні бажання мають межю, народжені обманною думкою – не знають, на чому зупинитися, бо все обманне не має меж. Йдучи по дорозі, прийдеш до мети, блукання ж безкінечне. Тому відійди подалі від усього суєтного, і якщо, домагаючись чогось, ти захочеш дізна-

тися, чи природне твоє бажання чи сліпе, поглянь, чи може воно десь зупинитися. Якщо, коли зайдеш далеко, ти помітиш, що йти до мети залишилося ще більше, знай, що твоє бажання народжене не природою.

Бувай здоровий.

Лист XVII

Сенека вітає Луцилія!

(1) Кинь все це, якщо ти мудрий, чи вірніше, щоб стати мудрим, і поспіши що маєш сили прагнути благ духу. Все, що тебе стримує, змети з дороги чи відсічи. – «Але я затримуюсь через домашні справи, хочу облаштувати їх так, щоб, і нічого не роблячи, не знати нестатків, щоб і мене не обтяжувала бідність, і я нікого не обтяжував».

(2) Якщо ти так говориш, то, мабуть, тобі не відкрились ще вся сила і могутність блага, яким ти переймаєшся. В загальних рисах ти розрізняєш, чим корисна нам філософія, а от окремі частини досконально не бачиш, не знаєш, як вона допомагає нам скрізь, не відаєш, що вона, кажучи словами Цицерона, і у великому виручає, і до дріб'язку сходить. Повір мені і поклич її порадицею: вона переконає тебе не сидіти над підрахунками.

(3) Чи не того ти прагнеш, чи не заради того відтягуєш час, щоб не боятися бідності? А що, коли бідність має бути нам бажана? Багатьом багатство завадило присвятити себе філософії, бідність же нічим не обтяжена і не знає страху. Пролунає сигнал труби – бідняк знає, що не його вона кличе; коли кричать про повінь, він думає про те, як би вийти самому, а не про те, щоб таке винести; якщо треба відпливти в море, – гавань не наповниться шумом, не потривожить берег натовп, проводжаючи одну людину. Немає навколо нього полчища рабів, на годівлю яким потрібні цілі урожаї заморських країн.

(4) Неважко прогледувати небагато ротів, якщо твої нахлібники не балувані і хочуть тільки насититись. Голод обходиться недорого, вибагливість – дорого. Бідності досить задовольнити тільки насущні бажання.

Чому ж ти відмовляєшся обрати в супутниці ту, чії звичаї наслідують і розсудливий багатій?

(5) Якщо хочеш, щоб твоя душа була вільною, будь або бідним, або подібним бідному. Найстаранніші заняття не принесуть зцілення, якщо ти не будеш стриманим, а стриманість – це добровільна бідність. – Облиш ці відмовки: «Того, що є, мені не вистачить, от коли накопичу стільки-то, тоді і віддамся цілком філософії». А те ж, що ти відкладаєш і збираєшся надбати наостанок, треба надбати раніше від усього, з нього і почавши. – Ти говориш: «Я хочу надбати засоби для життя». – Так учись же, що треба надбати! Коли щось заважає тобі жити добре, то добре померти ніщо не заважає.

(6) Немає причин, чому бідність чи навіть злиденність могли б відволікти тебе від філософії. Тому, хто її прагне, треба терпіти навіть голод. Терпіли ж його ті, хто були в облозі, вони бачили лише одну нагороду за витривалість: не потрапити під владу ворога. А тут нам обіцяно набагато більше: бути навіки вільними, не боятися ні людей, ні богів. Цього варто добитися навіть ціною виснаження!

(7) Війська потерпали у всьому, харчувались корінням трав і такою їжею, яку і назвати противно, страждали від голоду. І все це – заради царства, і навіть – найдивніше – заради чужого царства. Так чи не кожен погодиться зносити бідність, тільки б звільнити душу від безумства? Значить, немає потреби надбати щось наперед, бо до філософії можна прийти, і не маючи грошей на дорогу.

(8) Це так. А ти, коли все у тебе буде, тоді хочеш отримати і мудрість як останній засіб для життя в додачу, так би мовити, до всіх інших? Так ось, якщо у тебе є що-небудь, займись філософією негайно (звідки ти знаєш, чи немає у тебе навіть надлишку?), якщо ж нічого немає, шукай мудрість перш за все.

(9) «Але ж у мене не буде найнеобхіднішого». – По-перше, цього не може бути, тому що природа потребує небагато, а мудрець співвідноситься з природою. Коли ж у нього і необхідного не залишиться, він піде з життя і не буде сам себе обтяжувати. А коли у нього буде чим

підтримувати життя, то навіть нище і бідне надбання він вважатиме благом і, не турбуючись і не тривожачись ні про що, окрім необхідного, дасть все, що потрібно шлунку і плечам, а сам буде весело сміятися над вічно зайнятими багатіями, ловцями багатств, що біжать наввипередки, примовляючи:

(10) «Навіщо відкладати на довгий час самого себе? Чи не чекаєш ти години, коли відразу розбагатієш, на процентах з боргу, чи на прибутку з товарів, чи по заповіту померлого старого? Мудрість – заступає багатство: вона дає тобі все, що робить непотрібним для тебе». Але це стосується інших, ти ж людина самостійна. Якби ти жив в іншому столітті, ти був би багатим з надлишком. А вистачає нам у всі віки одного й того ж.

(11) Я міг би на цьому закінчити листа, якби сам не вселив тобі дурної звички. Царя парфянського не можна вітати без подарунка, так і з тобою не можна попрощатися без хабара. Що ж, візьму в борг у Епікура. «Багато хто, накопичивши багатство, знайшов не кінець бідам, а інші біди».

(12) Тут немає чому дивуватися: бо порок – не в тому, що навколо нас, а в нашій душі. Те, що робило обтяжливою бідність, робить обтяжливим і багатство. Немає різниці, покладеш ти хворого на дерев'яне ліжко чи на золоте: куди його не перенеси, він понесе з собою хворобу. Так же не має значення, опиниться хвора душа в бідності чи в багатстві: її порок завжди при ній.

Бувай здоровий.

Лист XVIII

Сенека вітає Луцилія!

(1) Настав грудень; усе місто в лихоманці; пристрасті до насолод дана законна сила; скрізь гамір небачених приготувань, наче є різниця між Сатурналіями і буднями. А різниці ж немає, і мені здається, правий був той, хто сказав, що – раніше грудень тривав місяць, а тепер увесь рік.

(2) Якби ти був тут, я б охоче поговорив з тобою про те, що, по-твоєму, слід нам робити: зовсім не змінювати повсякденних звичок чи, щоб не виглядати порушниками загальних звичаїв, веселіше обідати і відкинути тогу. Бо те, що раніше прийнятним було тільки в часи незгод, в печальну для держави пору, тепер роблять для задоволення, змінюючи одяг заради святкових днів.

(3) Якщо я добре тебе знаю, ти, опинившись в ролі судді, вважав би, що ми не повинні ні у всьому уподібнюватися натовпу в ковпаках блазнів, ні у всьому від нього відрізнятись. Втім, якраз в ці дні і треба особливо суворо повелівати своєю душею, щоб вона одна утрималась від задоволень, коли їм віддається увесь народ. І якщо вона не піддається заманливій спокусі насолод, то отримує найвірніший доказ своєї твердості.

(4) Більше стійкості в тому, щоб залишатися тверезим, коли увесь народ перепився до блювання, більше помірності в тому, щоб, не змішуючись з усіма, не вирізнятися і не бути виключенням і чинити як усі, але по-іншому. Бо святковий день можна провести, і не віддаючись розкошам.

(5) Проте мені до того подобається випробовувати твердість твоєї душі, що я, за порадою великих людей, і тобі раджу декілька днів підряд задовольнятися скудною і дешевою їжею, грубим і суворим одягом. І тоді ти скажеш сам: «Так ось чого я боявся?»

(6) Нехай серед повної безтурботності душа готується до труднощів, серед благодіянь фортуни накопичує сили проти її образ. Солдати і в мирний час ідуть в похід, хоч і не на ворога, насипають вали, виснажують себе непотрібною роботою, щоб вистачило сил на необхідну. Якщо не хочеш, щоб воїн злякався в бою, загартовуй його перед боєм. Цього правила і дотримувалися ті, хто кожного місяця наслідував бідняків, доходючи заледве не до злиднів, але зате потім не боявся зла, до якого привчив себе.

(7) Тільки не думай, що я говорю про Тімонові трапези, про бідні комірчини та інші причуди тих, хто переситився багатствами пристрасті до розкошів. Нехай у тебе насправді будуть і жорстке ліжко, і повстяний плащ, і твердий грубий хліб. Терпи все це по два-три дні, інколи і довше, але не для забави, а щоб набратися досвіду. І тоді, повір мені, Луцилію, ти сам зрадієш, наситившись за два аса, і зрозумієш, що для спокійної впевненості не потрібна фортуна: що не зверх необхідного, то вона дасть і гніваючись.

(8) І немає чого тобі думати, ніби ти робиш щось особливе: бо те ж саме роблять багато тисяч рабів, багато тисяч бідняків. Твоя заслуга тільки в тому, що ти робиш це добровільно, і тобі буде легко завжди терпіти те зло, з яким інколи знайомився на досвіді. Будемо ж тренуватися на опудалі! І, щоб фортуна не застала нас зненацька, поближче зійдемося з бідністю!

(9) Сам наставник насолод Епікур встановив дні, коли ледь втамовував голод, бажаючи подивитись, чи буде від цього гандж у великому і повному блаженстві, чи великим він буде і чи варто відшкодовувати його ціною великих трудів. Якраз про це він говорить в листах до Поліена, написаних в рік архонтства Харіна. В них він хвалиться, що витратив на їжу менше аса, а Метродор, чиї успіхи менші, – цілий ас.

(10) «І ти думаєш, що такою їжею можна насититись?» – Так, і ще й отримати насолоду. Не ту легку, мимохідь, яку треба кожного разу отримувати заново, а незмінну і постійну. Нехай не такі вже смачні вода і мучна юшка і краєць ячмінного хліба, – та велика насолода в тому,

що ти здатен навіть ними насолоджуватись і обмежити себе їжею, яку не відбере ворожість фортуни.

(11) У в'язниці їжа краща, засуджених до смертної кари їхній майбутній убивця годує менш скудно. Якою ж величчю душі наділений, хто добровільно йде на те, чого не доводиться боятися навіть засудженим на смерть! Це і значить наперед відвертати удари долі.

(12) Почни ж, мій Луцилію, слідувати їхньому звичаю і визнач декілька днів на те, щоб відійти від своїх справ і привчити себе вдовольнятися найменшим. Пора завести знайомство з бідністю.

Гостю мій, будь рішучим і знехтувати не страшиш багатствами, і
дух свій
Бога достойним яви!

(13) Тільки той достойний бога, хто знехтував багатствами. Я не забороняю тобі володіти ними, але хочу зробити так, щоб ти володів ними без страху, а цього ти не досягнеш інакше, як переконавшись, що можна щасливо жити і без них, і коли звикнеш дивитись на них як на щось прохідне.

(14) Я вже почав було складати цього листа, але ти сказав мені: «Спочатку віддай, що винен!» Відішлю тебе до Епікура: він заплатить за мене. «Непомірний гнів породжує безумство». Ти не можеш не знати, наскільки це правильно: бо у тебе був і раб, і ворог.

(15) Ця пристрасть може загорітися проти кого завгодно, вона народжується і з любові, і з ненависті, і посеред важливих справ, і посеред ігор та забав. Не те має значення, чи велика причина, що її викликала, а те, якою душею вона заволодіє. Так же точно не те має значення, чи великий вогонь, а те, куди він потрапить: тверде не загориться і від найсильнішого полум'я, а сухе і те, що легко запалюється, навіть іскру виростить до пожежі. Так, Луцилію, надто сильний гнів закінчується безумством, тому слід уникати його не тільки в ім'я стриманості, але й заради здоров'я.

Бувай здоровий.

Лист XIX

Сенека вітає Луцилія!

(1) Я радію кожному твоєму листу. Вони ж не обіцяють, а ручаються за тебе, і від них надія моя росте. Зроби ось що, прошу тебе і закликаю. Чи є прохання до друга прекраснішим за те, коли просиш його заради нього самого? Якщо можеш, звільнишся від своїх справ, якщо не можеш – вирвишся насильно. Ми розтратили чимало часу, так почнемо ж хоч на старість збиратися в дорогу.

(2) Чому тут заздрити? Ми прожили життя у відкритому морі, треба хоч померти у гавані. Я не умовляю тебе шукати собі славу лінощами: безділлям не варто вихвалитися, як не варто і приховувати його. Ні, хоч я і засуджую безумство роду людського, та ніколи не дійду до того, щоб побажати тобі сховатися в п'їтмі і забутті; чини так, щоб безділля твоє було на виду, але не трудило очі.

(3) І ще: в пору перших, нічим не передбачуваних помислів люди можуть обдумати, чи жити їм в невідомості. Ти ж не можеш вибирати: тебе вже вивели на середину сила обдарування, витонченість творів, прославлені і благородні друзі. Ти вже відомий. Як би глибоко ти не занурився, як би далеко не заховався, тебе викаже зроблене тобою раніше.

(4) У п'їтмі тобі не бути: куди не утікай, всюди буде падати на тебе відблиск колишнього світла. Проте спокій ти можеш здобути, ні в кого не викликаючи ненависті, ні про кого не журячись і не відчуваючи в душі докорів. Хіба серед тих, кого ти покидаєш, є такі, що про розлуку з ними ти і подумати не маєш сили? Твої клієнти? Та будь-кому з них не потрібен ти сам, а потрібно що-небудь від тебе. Твої друзі? Це колись шукали дружбу, тепер шукають здобич, змінюють заповіт одинокі старці, – і всі, хто приходив до них на поклін, перекочують до іншого порога. Не може велике діло коштувати дешево: зваж, кого ти визначиш втратити – себе самого чи кого-небудь з близьких.

(6) О, якби тобі до старості була відпущена та ж скромна доля, що твоїм батькам, якби доля не возвеличила тебе! Та швидке щастя віднесло тебе далеко, здорове життя заховали від твоїх очей провінція, прокураторська посада і все, що вони обіцяють. Один за одним чекають на тебе нові обов'язки.

А де кінець? Чого ти очікуєш, щоб припинити це? Здійснення всіх бажань? Такий час не наступить! Який ланцюжок причин, з яких, як ми кажемо, сплітається доля, такий і ланцюжок бажань: одне породжує інше. Ти дійшов до такого життя, яке саме собою ніколи не покладе кінець твоїм нещастям і рабству. Вийми натерту шию з ярма: нехай її краще одного разу пере-ріжуть, аніж увесь час давлять.

(7) Якщо ти підеш у приватне життя, всього стане менше, але тобі вистачить вдосталь, а нині тобі мало і того, чого багато, що стікається звідусіль. Що ж ти обереш: ситість серед нужди чи голод серед достатку? Щастя жадібне і не захищене від чужої жадібності. Доки ти будеш на все зазіхати, всі будуть зазіхати на тебе.

(8) «Який же у мене є вихід?» – Будь-який! Подумай, як багато старань ти на удачу витрачав заради грошей, як багато праці – заради почестей; треба піти рішуче на що-небудь і заради дозвілля, або ж тобі доведеться прийняти старість серед тривоги прокураторської, а потім і міської посад, серед суєти і все нових хвиль, від яких не врятують тебе ні скромність, ні спокійне життя. Яка важність, чи хочеш ти спокою? Твоя фортуна не хоче! Як же інакше, коли ти і нині дозволяєш їй рости? Чим більші успіхи, тим більший і страх.

(9) Тут я хочу привести тобі слова Мецената – істину, вирвану в нього тими ж тортурами: «Вершини сама їхня вишина вражає громом». В якій книзі це сказано? – В тій, що називається «Прометей». Цим він хотів сказати, що удари грому вражають вершини. Чи варта будь-яка могутність того, щоб мова твоя стала, як у п'яного? Він був людиною обдарованою і дав би

прекрасні зразки римського красномовства, якби щастя не зніжило, не вихолостило його. І на тебе чекає те ж, якщо ти не підбереш вітрила і не повернеш до землі (а він прийняв рішення зробити це занадто пізно).

(10) Я міг би розрахуватися з тобою цим висловом Мецената, але ти, скільки я тебе знаю, вступиш зі мною в суперечку і не захочеш прийняти борг інакше, як чистою і новою монетою. А раз так, доведеться мені позичати у Епікура. «Спочатку дивись, з ким ти їси і п'єш, а потім вже, що їси і п'єш. Бо ж нажиратися без друзів – діло лева чи вовка».

(11) Це, поки ти не усамітнишся, буде тобі недоступним; а до тих пір у тебе буде стільки співтрапезників, скільки вибере з натовпу прийшлих на поклон твій номенклатор. Помилується той, хто шукає друзів у сінях, а випробовує їх за столом. Велика біда людини, зайнятої і поглиненої своїм майном, – в тому, що вона багатьох вважає друзями, не будучи їм другом, і думає, ніби друзі надбані благодіяннями, тоді як люди більше всього ненавидять тих, кому більше зобов'язані. Мала позичка робить людину твоїм боржником, велика – ворогом.

(12) «Так що ж, благодіяннями ми не можемо надбати друзів?» Можемо, коли можна вибрати, кому їх надавати, і не розкидати їх, а розподіляти. Тому, поки не наберешся свого розуму, слухай поради мудрих: справа не в тому, що ти дав, а в тому, кому дав.

Бувай здоровий.

Лист XX

Сенека вітає Луцилія!

(1) Я радий, якщо ти здоровий і вважаєш себе достойним коли-небудь стати господарем самому собі. Бо якщо я витягну тебе з хвиль, по яких ти носився без надії на визволення, слава дістанеться мені. Моїми проханнями я змушую тебе, Луцилію, проїнятися філософією до глибини душі, бачити докази своїх успіхів не в речах і писанні, а в стійкості духу і в знищенні бажань. Слова стверджуй ділами!

(2) У тих, хто виступає з промовами перед публікою і бажає добитися від неї похвали, один намір, у тих, хто старається заповнити слух молоді і нероб – інший. Філософія ж навчає робити, а не говорити. Вона вимагає від кожного жити за її законами, щоб життя не розходилося із словами і сама через протиріччя вчинків не називалася різноманітною. Перший обов'язок мудрого і перша ознака мудрості – не допускати розходження між словом і ділом і бути завжди самим собою. – «Та чи є такі?» – Є, хоч їх і небагато. Це нелегко. Та я й не кажу, що мудрий повинен увесь час іти однаковим кроком, – тільки б він ішов однією дорогою.

(3) Так слідкуй, чи немає протиріччя між твоїм домом і одягом, чи не надто ти щедрий у витратах на себе і скупий у витратах на інших, чи не дуже скромний твій стіл, між тим як будівлі надміру розкішні. Вибери раз і назавжди мірило життя і по ньому випрямляй його. Деякі вдома жмуться, а на людях розвертаються на всю ширину. Така невідповідність – теж вада і ознака душі нестійкої, нерівноваженої.

(4) Я і зараз можу сказати, звідки ця непостійність і різнобій у вчинках і в замислах. Ніхто не знає твердо, чого хоче, а якщо й знає, то не добивається свого наполегливо, а перескакує на інше і не тільки змінює наміри, а й повертається назад, до того, від чого відійшов і що сам засудив.

(5) Так ось, якщо я захочу відмовитись від старих означень мудрості і охопити все людське життя, то зможу задовольнитися таким правилом: що є мудрість? Завжди і хотіти і відкидати одне й те ж. І не слід тобі навіть вводити обмеження, кажучи, що бажати треба чесного і правильного: бо ніщо інше не може приманювати завжди.

(6) Люди не знають, чого хочуть, до тієї миті, доки не захочуть чого-небудь. Захотіти чи не захотіти раз і назавжди не дано нікому. Судження не є сталими, кожне що не день змінюється на протилежне, і більшість людей живе наче жартома. А ти будь упертим в тому, що почав, і тоді, може, досягнеш вершин чи тих місць, про які ти один будеш знати, що це ще не вершини.

(7) «А що буде, – запитаєш ти, – з усім натовпом моїх прісних?» – Цей натовп, коли перестане годуватися за твій рахунок, сам тебе прогодує – або ж дякуючи бідності ти пізнаєш те, чого не міг пізнати дякуючи собі. Вона утримає при тобі лише справжніх, надійних друзів, усілякий, хто тягнувся не до тебе, а до чогось ще, піде. Тож як не любити бідність за те одне, що вона ясно показує, хто нас любить? Чи настане, нарешті, день, коли ніхто не буде брехати в твою честь?

(8) До одного нехай будуть спрямовані твої думки, про одне турбуйся, одного бажай, залишивши всі інші молитви на божий розсуд: щоб ти міг задовольнитися самим собою і породженими тобою благами. Яке ще щастя можемо ми знайти так близько? Обмежся тим малим, чого не можна відібрати! А щоб ти зробив це охочіше, я негайно виплачу належну тобі в цьому листі данину, бо вона буде стосуватися цього ж.

(9) Ти можеш сердитись, але за мене і сьогодні охоче розрахується Епікур. «Повір мені, твої слова, сказані в лахмітті, з убогого ложа, покажуться величнішими, бо тоді вони будуть не тільки виголошені, але й доведені». Я, наприклад, зовсім по-іншому слухаю нашого Деметрія з тих пір, як побачив його нічим не покритого, коли він лежав навіть не на підстилці. Ось він – не проповідник істини, а її свідок.

(10) «Що ж виходить? Хіба не можна зневажати багатство і тоді, коли воно у тебе в руках?» – Чому ж не можна? Великий духом і той, хто, коли бачить навколо багатства, немало здивований тим, як вони до нього потрапили, сміється і не стільки відчуває себе їхнім власником, скільки знає про це з чуток. Це дуже багато – не розбеститися, коли живеш під одним дахом з багатством. Великий той, хто і в багатстві бідний.

(11) «Але я не знаю, – скажеш ти, – як він буде, коли збідніє, переносити бідність». – І я не знаю, чи зуміє цей Епікуровий бідняк, коли розбагатіє, зневажати багатство. Значить, про них обох треба судити по тому, який у них дух, і дивитись, чи буде перший відданий бідності, і чи буде другий відданий багатству. І убоге ложе, і лахміття – слабкі свідоцтва доброї волі, якщо не буде ясно, що людина терпить їх не через нужду, але за своїм вибором.

(12) Навіть той, хто не поспішає до злиднів як до кращої долі, а тільки вирішить готуватися до неї як до долі легкої, наділений від природи великою душею. А бідність, Луцилію, не тільки легка, а й приємна, якщо прийти до неї після довгих роздумів. Бо вона несе з собою те, без чого немає ніякої приємності: відчуття безпеки.

(13) Ось чому і вважаю я за необхідне робити те ж, що часто робили, як я тобі писав, великі люди: вибрати декілька днів і тренуватися в уявній бідності, готуючись до справжньої. Це слід робити тим більше, що ми зніжились у задоволеннях і все нам здається важким і трудним. Душу треба пробудити від сну, струснути її і нагадати їй, що природа відпустила нам дуже мало. Ніхто не народжується багатим. Хто б не з'явився на світ, кожен за її велінням задовольняється молоком і шматком тканини. Так ми починаємо – а потім нам і царства тісні.

Бувай здоровий.

Лист XXI

Сенека вітає Луцилія!

(1) Ти вважаєш, що у тебе так багато клопоту через тих людей, про яких ти пишеш? Більше всього клопоту ти доставляєш собі сам, ти сам себе обтяжуєш: чого хочеш не відаєш, все чесно хвалиш, та до нього не прагнеш, бачиш, де щастя, але дійти до кінця не маєш рішучості. А позаяк ти сам не дуже розрізняєш, що тобі заважає, я назву причину: ти думаєш, ніби відмовляєшся багато від чого, і блиск того життя, яке доведеться покинути, утримує тебе, наче на тебе чекає не давно задуманий перехід до безтурботності, а падіння в злидні і невідомість.

(2) Ти помиляєшся, Луцилію: шлях від минулого життя до нового веде нагору. Між минулим і новим життям та ж різниця, що між відблиском і світлом: світло має визначене джерело і яскраве саме по собі, відблиск йде від запозичених променів. Минуле життя відбиває зовнішній блиск і, тільки-но хтось його заслонить, занурюється у щільну темряву, а нове сяє власним світлом. Твої заняття зроблять тебе іменитим і славним. Наведу тобі приклад з Епікура.

(3) Ідоменею, який вершив на службі при суворій владі важливі справи, він писав, закликаючи його від життя, блискучого з виду, до надійної і стійкої слави: «Якщо тебе хвилює слава, то мої листи зроблять тебе більше відомим, ніж все, чому ти служиш і що ставлять тобі в заслугу».

(4) Хіба він збрехав? Хто знав би Ідоменея, якби Епікур не накреслив його ім'я своїм різцем? Усі вельможі і сатрапи і сам цар, з рук якого Ідомея отримав свій титул, в глибокому забутті. Імені Аттіка не дають загинути листи Цицерона. Тут не допомогло б ні те, що зятем його був Агріппа, ні те, що внучка його була заміжжям за Тіберієм і Цезар Друз доводився йому правнуком: серед таких поважних імен про Аттіку й згадки б не було, якби Цицерон не пов'язав його ім'я зі своїм.

(5) Усіх нас сховає глибока пучина часу, лиш небагатьом найобдарованішим дано випірнути з неї і, хоч колись їх теж проковтне та ж сама мовчанка, будуть противитися забуттю і надовго себе відстоять. Те ж, що міг обіцяти другові Епікур, обіцяю і я тобі, Луцилію. Я буду дорогий нащадкам і можу увічнити імена тих, кого приведу з собою. Наш Вергілій і обіцяв двом назавжди зміцнити їхню пам'ять, і зміцнив її: «Хай щастить вам, друзі! Якщо є в цій пісні певна сила, слава про вас ніколи не зітреться з пам'яті віку, Капітолійським доки непорушним шпилем володіє рід Енея і владу вручено батькові римлян».

(6) Кого фортуна виносить вгору, хто причетний до чужої влади як її зброя, той дорогий для інших, поки сам в силі; дім у таких заповнений людьми при їхньому житті, але пам'ять про них помирає швидко після їхньої смерті. А великі обдарування цінять чим далі, тим вище, і шанують не тільки їх, а також і все, що причетне до їхньої пам'яті.

(7) А щоб Ідомея проник в мого листа не даремно, нехай заплатить тобі викуп зі своїх надбань. Це йому написав Епікур прекрасний вислів, переконуючи його примножити багатство Піфокла, але не звичайним сумнівним шляхом: «Якщо ти хочеш зробити Піфокла багатим, треба не прибавляти йому грошей, а убавляти його бажання».

(8) У цьому вислові все сказано досить ясно для того, щоб його тлумачити, і досить прекрасно для того, щоб його підкріпляти. Лиш про одне тебе попереджаю: не думай, ніби це мовлено тільки про багатство; до чого ти не прикладеш ці слова, вони не втратять силу. Якщо ти хочеш зробити Піфокла чесним, треба не прибавляти йому нових почестей, а убавити його бажання; якщо ти хочеш, щоб Піфокл жив, не перестаючи насолоджуватись, треба не прибавляти йому насолод, а убавити його бажання; якщо ти хочеш, щоб Піфокл досяг старості, проживши відведене йому, треба не прибавляти йому років, а убавити його бажання.

(9) У тебе немає причин вважати, ніби слова ці належать тільки Епікуру: вони – загальне надбання. Я вважаю, що в філософії треба робити те ж, що в сенаті; коли чиясь пропозиція

мені подобається тільки частково, я прошу розділити її і приєднуюсь лише до того, що схвалюю. Я так охоче згадую прекрасні слова Епікура, бо всім, хто звертається до нього з дурними намірами, з надією знайти завісу для власних вад, хочу довести, що треба жити чесно, куди б вони не йшли.

(10) Коли вони підійдуть до його садів і побачать над садами напис: «Гостю, тут тобі буде добре, тут насолода вважається найвищим благом», – їх з готовністю прийме відкритий і людинолюбний охоронець цього притулку, і пригостить ячмінною юшкою, і щедро налле води, і скаже: Чи ж погано тебе прийняли? Ці сади не розпалюють голод, а втамовують, і напої тут не розпалюють спрагу – ні, її втамовують ліки природні і дармові. Серед таких насолод я досяг старості».

(11) Я говорю з тобою про ті бажання, які не можна стишити, яким треба що-небудь піднести, щоб вони затихли. А про надзвичайні бажання, з якими можна не поспішати, які можна подавити доганою, я скажу тільки одне: така насолода природна, але вона не є необхідною. Їй ти нічого не винен, а якщо щось і виділиш їй, то лише з доброї волі. Шлунок не слухається настанов: він просить і вимагає свого, – і все ж не такий вже він надокучливий кредитор, бо задовольняється малим, якщо ти даси йому скільки треба, а не скільки можеш.

Бувай здоровий.

Лист XXII

Сенека вітає Луцилія!

(1) Ти певно зрозумів, що пора звільнитися від усіх цих з виду почесних, насправді ж нікчемних занять, і запитуєш тільки, як цього досягти. Та деякі поради не можна давати поза очі. Лікар не може вибрати час для їжі чи купання за листами, він повинен помацати, як б'ється жилка. Стара приказка мовить: «Гладіатор приймає рішення на арені»; тут уважному погляду щось підкаже обличчя супротивника, щось – порух його руки чи навіть нахил тіла.

(2) Що робиться зазвичай, що треба робити – такі поради можна дати і через посередника, і в листі; загальні настанови даються не тільки відсутнім, а й нащадкам. Інша справа – сказати, коли і як треба щось робити: тут не можна переконати на відстані і треба вирішувати залежно від обставин.

(3) Тільки на місті, та ще й уважно пильнуючи, можна не пропустити миттєвий випадок. Так видивляйся його сам, а коли побачиш, хапай і з усім запалом, з усіх сил старайся позбутися своїх обов'язків. Вислухай же мій тобі присуд: вибирай, чи відійти тобі від такого життя, чи взагалі піти з життя. Але при цьому, я вважаю, йти треба не поспішаючи, і те, що ти на горі собі заплутав, – розплутати, а не розірвати, і тільки, коли вже нічого не можна буде розплутати, тоді все обірвати. Навіть найбільший боягуз вирішив би один раз упасти, ніж увесь час висіти.

(4) А поки що – найголовніше! – не бери на себе ще більше. Вдовольнися тими справами, до яких ти вже опустився, чи, як ти сам хочеш думати, в полоні яких опинився. Не треба піднімати все нові тягарі, бо не буде тоді у тебе цієї відмовки і стане зрозумілим, що зовсім ти не в полоні. Неправда все, що говориться зазвичай: «Інакше я не міг! Що з того, що я не хотів? В цьому була необхідність». Гнатися зо всіх сил за щастям немає ніякої необхідності. Нехай ти не чиниш спротиву фортуні, але навіть зупинитися і не мчати з попутним вітром – вже велике діло.

(5) Ти не образишся, якщо я не тільки сам прийду до тебе з порадою, а й приведу тих, хто мудріший від мене і до кого я звертаюсь, приймаючи будь-яке рішення? Майже такий, що стосується нашої справи, лист Епікура, звернений до Ідоменея, якого він просить наскільки це можливо поспішити з втечею, поки не втрутилась вища сила і не відібрала можливість це зробити.

(6) Утім, він же додає, що, коли не вибрав потрібного для спроби часу, не варто і пробувати, але коли довгоочікуваний час прийде, треба відразу ж братися за справу. Тому, хто задумав втечу, він забороняє дрімати і надіється, що з найважчого становища є рятівний вихід, якщо не поспішити передчасно і не зволікати, коли час прийде.

(7) Мабуть, ти запитаєш, яка з цього приводу думка стоїків. Ні в кого немає приводу хулити їх перед тобою за безрозсудство: вони швидше обережні, ніж хоробрі. Ти, можливо, очікуєш почути: «Ганьба відступати перед тяжким тягарем. Борись, щоб виконати обов'язок, якщо вже взяв його на себе. Не можна назвати відважним і рішучим того, хто втікає від роботи, чия мужність не зростає від труднощів справи».

(8) Але так тобі скажуть, якщо твій труд заслуговує на упертість, якщо не доведеться ні робити, ні терпіти нічого такого, що недостойне людини добра. А інакше стоїк не буде виснажувати себе брудною і принизливою роботою і займатися справами заради самих справ. І не буде він чинити так, як ти думаєш: заплутавшись у справах, що нав'язані честолюбством, терпіти до кінця усі їхні недоречності. Як тільки побачить, яке важке, сумнівне і ненадійне все те, в чому він зав'яз, він відступить і, не втікаючи, непомітно відійде у безпечне місце.

(9) Відійти від справ, мій Луцилію, не важко, якщо знехтувати їхніми плодами. Тільки вони нас тримають і не пускають. – «Як же так? Відмовитись від великих надій? Піти геть перед

самими жнивами? Голо буде навколо? Нікого поруч з ношами? Порожньо в передпокої?» – З усім цим розстаються неохоче і, проклинаючи незгоди, люблять вигоду, яку вони приносять.

(10) На своє честолюбство люди скаржаться, наче на коханку, а якщо подивитись на їхні справжні почуття, виявиться не ненависть, а швидкоплинна образа. Випробуй тих, що скаржаться на те, чого самі бажали, що твердять про втечу від усього, без чого їм не обійтись, – і ти побачиш, що вони з доброї волі не поспішають скинути ношу, яку, за їхніми словами, їм так боляче і гірко нести.

(11) Це так, Луцилію: небагато людей тримає рабство, більшість за своє рабство тримається. Але якщо ти маєш намір його позбутися і без маскараду любиш свободу, а порадишників скликаєш лиш за тим, щоб не відчувати вічної тривоги після зробленої справи, то чому б не підбадьорити тебе усій когорті стоїків? І Зенони і Хрісіппи будуть умовляти тебе діяти не необачно, чесно і на твою ж користь.

(12) Та якщо ти вихляв заради того, щоб побачити, скільки треба взяти з собою, чи великі кошти потрібні, щоб усім облаштувати своє дозвілля, ти ніколи не знайдеш виходу. Ніхто не впливе з ношею. А ти випірни для кращого життя, і нехай боги будуть до тебе прихильні, – тільки не як до тих, кому вони з добрим і лагідним видом посилають пишні незгоди, маючи одне виправдання: що усі ці вогнища і тортури даються лиш на прохання.

(13) Я вже закривав цього листа, проте доводиться його відкрити: нехай прийде до тебе із звичним подарунком і принесе з собою якийсь прекрасний вислів. Один я вже згадав, не знаю, чого в ньому більше, красномовства чи правди. Ти запитаєш, чий він? – Епікура. Я до цих пір привласнюю чужі позитки.

(14) «Кожен йде з життя так, наче тільки що увійшов». Візьми кого завгодно – хоч юнака, хоч старого, хоч людину середніх літ: ти виявиш, що всі однаково бояться смерті, однаково не знають життя. Ні в кого немає за спиною зроблених справ: все відклали ми на майбутнє. А мені в цих словах більше всього до душі те, як в них докоряють старим за хлоп'яцтво.

(15) «Кожен іде з життя таким, яким народився». Неправда! В годину смерті ми гірші, аніж в годину народження. І винні тут ми, а не природа. Це їй варто скаржитися на нас, кажучи: «Як же так? Я народила вас вільними від жадань, страхів, забобонів, віроломства та інших вад; виходьте ж такими, якими увійшли!»

(16) Хто помирає таким же безтурботним, яким народився, той пізнав мудрість. А ми тепер тремтимо, лиш тільки наблизиться небезпека: зразу відходить і мужність, і фарба з обличчя, течуть даремні сльози. Що може бути більшою ганьбою, ніж ця тривога на самому порозі безтурботності?

(17) А причина тут одна: немає у нас за душею ніякого блага, от ми і страждаємо жагою життя. Бо жодна її часточка не залишається нашою: минула – полетіла геть. Все переймаються не тим, чи правильно живуть, а тим, чи довго проживуть; між тим жити правильно – це всім доступно, жити довго – нікому.

Бувай здоровий.

Лист XXIII

Сенека вітає Луцилія!

(1) Ти думаєш, я буду писати тобі про те, як м'яко обійшлась з нами ця зима, не надто холодна і недовга, якою підступною виявилась весна з її пізніми холодами, і про інші дурниці, за прикладом тих, хто шукає, про що б сказати. Ні, я буду писати так, щоб принести користь і тобі, і собі. Але тоді про що ж мені писати, як не про те, щоб ти навчився правильно мислити? Ти запитаєш, в чім основа цієї науки. В тому, щоб не радіти по-пустому. Я сказав «основа»? Ні, вершина!

(2) Сягнув вершини той, хто знає, чому радіти, хто не віддає свого щастя на поталу іншим. Не знає покою, не упевнений в собі той, кого манить надія, якщо навіть предмет її поруч, і здобути його легше легшого, і ніколи раніше вона не обманювала.

(3) Ось що, Луцилію, зроби перш за все: навчись радіти. Ти думаєш, я тебе позбавляю багатьох насолод, коли відкидаю все випадкове і вважаю, що треба уникати надії – найсолодших наших утіх? Зовсім навпаки: я хочу, щоб радість не розлучалася з тобою, хочу, щоб вона народжувалась у тебе вдома. І це станеться, якщо тільки вона буде в тобі самому. Усілякі інші веселощі не наповнюють серце, а лише розгладжують зморшки на чолі: вони швидкоплинні. Чи, по-твоєму, радіє той, хто сміється? Ні, це душа повинна окрилитись і впевнено вознестися над усім.

(4) Повір мені, справжня радість сувора. Чи не думаєш ти, що он той, з гладеньким чолом і, як висловлюються наші витончені балакуни, зі сміхом в очах, зневажає смерть, впустив бідність до себе в дім, тримає насолоду в узді, роздумує про терпеливість в нещасті? Радуються той, хто не розлучається з такими думками, і радість його велика, але сувора. Я хочу, щоб ти володів такою радістю: варто тобі лише одного разу знайти її джерело – і вона вже не зникне.

(5) Крупинки металу здобуваються біля поверхні, а найбагатші жили – ті, що залягають в глибині, і вони щедро нагороджують упертого старателя. Все, чим тішиться чернь, дає насолода слабка і поверхнева, усіляка радість, якщо вона приходить іззовні, не має міцної основи. А та, про яку я кажу і до якої намагаюсь привести тебе, непорушна і неосяжна зсередини.

(6) Прошу тебе, милий Луцилію, зроби те, що тільки й може дати тобі щастя: відкинь і розтопчи все, що блищить іззовні, що можна отримати з чужих рук, прагни істинного блага і радій лиш тому, що твоє. Але що є це «твоє»? Ти сам, твоя найкраща частка! Запам'ятай, що тіло, хоч без нього і не обійтись, для нас у більшій мірі необхідне, аніж важливе; насолоди, що воно надає, пусті і швидкоплинні, за ними слідом іде спокута, а якщо їх не приборкати суворим утриманням, вони обернуться на свою протилежність. Я кажу так: насолода стоїть на краю схилу і скотиться до страждання, якщо не дотримуватись міри, а дотримуватись її в тому, що здається благом, дуже важко. Тільки жадібність до істинного блага безпечна.

(7) «Але що це таке, – запитаєш ти, – і звідки береться?» – Я відповім: його дають чиста совість, чесні наміри, правильні вчинки, зневага до випадкового, рівна хода спокійного життя, що котиться однією колією. А хто перестрибує від одного наміру до іншого і навіть не перестрибує, а мечеться під дією будь-якої випадковості, як можуть вони, нерішучі і непосидючі, надбати хоч щось надійне і довговічне?

(8) Лиш небагато хто розпоряджається собою і своїм добром на власний розсуд, решта ж подібні обломкам в ріці: не вони плывуть, а їх несе. Одні, яких хвиля жене слабше, рухаються повільніше і відстають, інших вона тягне швидше, ті викинуті на ближній берег затихаючою течією, ці віднесені в море стрімким потоком. Тому слід встановити, чого ми хочемо, і добиватися бажаного з впертістю.

(9) Тут доречно і сплатити тобі борг. Я можу навести слова твого Епікура і так викупити цього листа: «Важко завжди починати життя спочатку». Чи, якщо так краще можна передати суть: «Погано живуть ті, хто завжди починає життя спочатку».

(10) Ти запитаєш чому: бо ці слова потребують роз'яснення. – Тому що життя у них ніколи не завершене. Не може бути готовим до смерті той, хто тільки-но почав жити. Вчиняти треба так, ніби ми вже достатньо пожили. Але так не може думати той, хто тільки починає жити.

(11) Даремно ми вважаємо, що таких людей мало: майже всі такі. А деякі тоді і починають жити, коли пора закінчувати. А якщо тобі це здається дивним, я можу здивувати тебе ще більше: дехто закінчує жити, так і не розпочавши.

Бувай здоровий.

Лист XXIV

Сенека вітає Луцилія!

(1) Тебе тривожить, – пишеш ти, – розв'язання тяжби, якою погрожує тобі лють супротивника; і ти вважаєш, що я буду тебе переконувати, щоб ти розраховував на краще і втішався приємною надією. Бо яка потреба накликати біду і передбачати все, що нам і так скоро доведеться витерпіти, навіщо зараз псувати собі життя страхом перед майбутнім? Глупо, звичайно, почуватися нещасним через те, що коли-небудь станеш нещасним. Та я поведу тебе до безтурботності іншим шляхом.

(2) Якщо ти хочеш позбутися усілякої тривоги, уяви собі, що те, що лякає тебе, станеться неодмінно, а якою б не була біда, знайди їй мірило і зваж свій страх. Тоді ти напевно зрозумієш, що нещастя, якого ти боїшся, або не таке велике, або не таке тривале в часі.

(3) Недовго знайти і приклади, які зміцнять тебе: кожне століття дає їх. До чого б твоя пам'ять не звернулася – в нашій державі чи на чужині – ти знайдеш душі, великі або завдяки природній силі, або завдяки вдосконаленню. Якщо тебе буде засуджено, хіба чекає на тебе щось важче, аніж вигнання чи в'язниця? Чи є що-небудь страшніше, ніж тортури під вогнем, ніж загибель? Візьми будь-яке з цих страшних речей і назви тих, хто ними зневажив: тобі доведеться не шукати імена, а вибирати.

(4) Рутілій переніс своє засудження так, ніби найважчою була йому суддівська несправедливість. Метелл переносив вигнання мужньо, а Рутілій навіть охоче. Перший подарував своє повернення республіці, другий відмовив в ньому Суллі, якому тоді ні в чому не відмовляли. Сократ вів бесіди і у в'язниці, а коли йому обіцяли влаштувати втечу, він не захотів піти і залишився, щоб позбавити людей від страху перед двома найважчими речами – смертю і в'язницею.

(5) Муцій поклав руку на вогонь. Жахлива мука, коли тебе палять, та ще жахливіша вона, коли ти сам себе палиш. Ти бачиш, як людина неначитана, не озброєна для боротьби зі смертю і болем ніякими настановами, але яка зміцнює себе лише воїнською стійкістю, сама себе карає за невдачу! Він стоїть і дивиться, як з його руки на ворожу жаровню падають краплі, і не прибирає її, згорілу до кісток, поки ворог не відносить вогонь. Він міг би діяти в чужому стані з більшим успіхом, та з більшою мужністю не міг. Дивись-но, доблесть гарячіше намагається прийняти удар на себе, аніж жорстокість – нанести його, і Порсенна швидше пробачив Муцію намір убити його, ніж Муцій пробачив собі за те, що не убив.

(6) «Ці історії, – скажеш ти, – співані-переспівані у всіх школах! Коли справа дійде до зневаги до смерті, ти почнеш розповідати мені про Катона». – А чому б мені і не розповісти, як він тієї останньої ночі читав Платона, поклавши в узголів'ї меч? Про два види зброї потурбувався він у крайній біді: про один – щоб померти охоче, про другий – щоб померти будь-якої миті. Він облаштував справи і вирішив діяти так, щоб нікому не вдалося ні убити Катона, ні врятувати.

(7) І, діставши меч, який до того дня беріг не заплямованим кров'ю, він сказав: «Ти нічого не досягла, фортуно, вчинивши перепони усім моїм починанням! Не за свою свободу я бився, а за свободу батьківщини, не заради того був таким упертим, щоб жити вільним, а заради того, щоб жити серед вільних. А тепер, коли такі плачевні справи роду людського, Катону пора йти у безпечне місце».

(8) І він наніс собі смертельну рану. А коли лікарі перев'язали її, він, що майже стік кров'ю, залишився без сил, та зберіг всю мужність, у гніві не тільки на Цезаря, а й на себе, відкрив собі рану голими руками і навіть не закричав, а силою викинув з грудей свою благородну душу, яка зневажала будь-яку владу.

(9) Я підбираю ці приклади не для вправ розуму, а щоб підбадьорити тебе і зміцнити проти того, що здається страшнішим від усього. Ще легше вдасться мені це, коли я покажу тобі, що не тільки мужні зневажали цю мить розлуки з душею, а й люди зазвичай малодушні тут не поступалися відважним. Так, Сципіон, тесть Гнея Помпея, віднесений противним вітром до берегів Африки, побачивши, що його корабель захоплений ворогами, пронизав себе мечем, а на запитання, де начальник, відповів: «З начальником все добре!»

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.